अथ हलन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम्

३२४. हो ढः ८/२/३१।।

हस्य ढः स्याज्झलि पदान्ते च।

'हल्ङ्याप्-' (सू.२५२) इति सुलोपः, पदान्तत्वाद्हस्य ढः, जश्त्वचर्त्वे- लिट्, लिड्। लिहौ। लिहः। लिहम्। लिहौ। लिहः। लिहा। लिड्भ्यामित्यादि लिट्त्सु, लिट्सु।

सरलार्थः- हकारस्य स्थाने ढकारः भवति झलि परे तथा च पदान्ते। झलि इत्यस्य उदाहरणानि सोढा वोढा इत्यादीनि।

उदाहरणानि - लिट्-लिड्, लिहौ, लिहः। लिहम् लिहौ लिहः। लिहा लिड्भ्याम् इत्यादीनि।

लिह् (आस्वादने) शब्दस्य रूपाणि

प्रथमा	लिट्-लिड्	लिहौ	लिहः
द्वितीया	लिहम्	लिहौ	लिहः
तृतीया	लिहा	लिड्भ्याम्	लिड्भि.
चतुर्थी	लिहे	लिड्भ्याम्	लिड्भ्यः
पञ्चमी	लिहः	लिड्भ्याम्	लिड्भ्यः
षष्ठी	लिहः	लिहोः	लिहाम्
सप्तमी	लिहि	लिहोः	लिट्त्सु-लिट्सु
सम्बोधनम् -	हे लिट्-लिड्!	हे लिहौ!	हे लिहः!

रूपलेखनप्रकारः- लिट्-लिड् = ''लिह आस्वादने'' क्विप् प्रत्यये। क्विप्प्रत्ययस्य सर्वापहारिलोपे ('हलऽन्त्यम्' इति सूत्रेण पकारस्य इत्संज्ञा भवति, 'लशक्वतद्धिते' इति सूत्रेण ककारस्य इत्संज्ञा भवति, ''उपदेशेऽजनुनासिक इत्'' इति सूत्रेण इकारस्य इत्संज्ञा भवति, ''तस्य लोपः'' इति सूत्रेण पकारस्य, ककारस्य इकारस्य च लोपे, ''अपृक्त एकाल्प्रत्ययः'' इति सूत्रेण वकारस्य अपृक्तसंज्ञा भवति, ''वेरपृक्तस्य'' इति सूत्रेण वकारस्य लोपे) लिह् इत्यस्य ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायाम्, प्रथमाया एकवचने सु विभक्तौ अनुबन्धलोपे ''हल्ङयाब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्याऽपृक्तं हल्'' इत्यनेन सलोपे, ''होढः'' इति हस्य ढत्वे, ''झलां जशोऽन्ते'' इति जश्त्वे डकारे, ''वाऽवसाने'' इति विकल्पेन चर्त्वे, 'लिट्' इति सिद्धम्। चर्त्वाभावे लिड् इति।

लिहम्, लिहौ, लिहः- द्वितीयाविभक्तौ रूपाणि भवन्ति। लिहा, लिड्भ्याम्, लिड्भिः तृतीयाविभक्तौ रूपाणि भवन्ति।

चतुर्थीविभक्तौ	=	लिह् + ङे = लिहे।
		लिह् + भ्याम् = लिड्भ्याम्।
		लिह् + भ्यस् = लिड्भ्यः।
पञ्चमीविभक्तौ	=	लिह् + ङसि = लिहः।
		लिह् + भ्याम् = लिड्भ्याम्।
		लिह् + भ्यम् = लिड्भ्यः।
षष्ठीविभक्तौ	=	लिह् + ङस् = लिहः।
		लिह् + ओस् = लिहोः।
		लिह् + आम् = लिहाम्।
सप्तमीविभक्तौ	=	लिह् + ङि = लिहि।

		लिह् + ओस् = लिहो:।
		लिह् + सुप् = लिट्त्सु-लिट्सु।
सम्बोधनविभक्तौ	=	लिह् + सु = हे लिट्-लिड्!
		लिह् + औ = हे लिहौ!
		लिह् + जस् - हे लिह:!

रूपलेखनप्रकार:- लिट्त्सु - लिट्सु = क्विब्प्रत्ययत्वात् लिह्शब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायाम्, सप्तमीबहुवचने सुप्प्रत्यये, 'लिह् + सुप्' इत्यवस्थायाम्, ''होढः'' इति सूत्रेण हकारस्य स्थाने ढकारे, ''झलां जशोऽन्ते'' इति सूत्रेण जश्त्वे, 'डः सि धुट्'' इति सूत्रेण विकल्पेन धुडागमेऽनुबन्धलोपे, ''लिड् + ध् + सु'' इति स्थितौ, ''खरि च'' इति सूत्रेण धकारस्य स्थाने तकारे, डकारस्य च स्थाने टकारे, वर्ण सम्मेलने च ''लिट्त्सु'' इति प्रथमं रूपं सिद्धं भवति। पक्षे- धुडागमाभावे ''लिट्सु'' इति द्वितीयं रूपं सिद्धं भवति।

३२५. दादेर्धातोर्घः ८/२/३२।।

उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते च। उपदेशे किम्? अधोग् इत्यत्र यथा स्यात्, दामलिहमामन इच्छति दामलिह्यति, ततः क्विपि दामलिट्। अत्र मा भूत्।

दादेर्धातोर्घः - विधिसूत्रम्। **पदच्छेदः** दादेः, धातोः, घः।

अनुवृत्तिः - ''होढः'' इत्यतो ह, ''झलो झलि'' इत्यतो झलि इत्यनुवर्तते 'पदस्य' इति सूत्रस्याधिकारः।

सूत्रार्थः - झलि परे तथा च पदान्ते उपदेशे यो दकारादिः धातुः तस्य हकारस्य स्थाने घकारादेशः स्यात्। उपदेशे किम्? अधोक् इत्यत्र यथा स्यात्। दामलिहमात्मान इच्छति दामलिह्यति, ततः क्विपि दामलिट्, अत्र मा भूत्।

अत्र दीक्षितमहोदयस्य प्रयोजनद्वयमस्ति यत् 'अधोक्' इत्यत्र घत्वप्रवृत्तिः तथा च ''दामलिट्'' इत्यत्र धत्वनिवृत्तिः। अधोक् इति दुहप्रपूरणे धातोः लङ्लकारस्य रूपम्। अतः लङ्लकारे अडागमत्वात् अजादिः भवति परञ्च उपदेशे दकारादित्वात् घत्वप्रवृत्तिः। ''दामलिट्'' इत्यत्र दामन्पूर्वकं लिह आस्वादने धातुत्वात् 'दामलिह्यति' इति रूपं भवति तत्पश्चात् ''दामलिह्'' प्रातिपदिकत्वात् धातोः दकारादिः भवति परञ्च उपदेशे अदकारादित्वात् घत्वनिवृत्तिः भवति।

३२६. एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः ८/२/३७।।

धातोरवयवो य एकाज् झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात् सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च। एकाचो धातोः- इति सामानाधिकरण्येनान्वये त्विह न स्याद्गर्दभमाचष्टे गर्दभयति, ततः क्विप्, णिलोपः, गर्धप्। झलीति निवृत्तम्, स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात्। तेनेह न- दुग्धम्। दोग्धा। व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भष्भावः, जश्त्वचर्त्वे, धुक्, धुग्। दुहौ। दुहः। षत्वचर्त्वे धुक्षु।

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः। विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - एकाचः, बशः, भष्, झषन्तस्य, स्ध्वोः।

अनुवृत्तिः - ''दादेर्धातोर्घः'' इत्यतो धातोः तथा च ''स्कोः संयोगाद्योरन्ते च'' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते। 'पदस्य' इति सूत्रस्याधिकारः।

सूत्रार्थः - सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च परे धातोः अवयवो एकाज् झषन्तस्तदवयवस्य बश् स्थाने भष् स्यात्। एकाचो धातोः - इति सामानाधिकरण्येनान्वये त्विह न स्याद्- गर्दभमाचष्टे गर्दभयति, ततः क्विप्, णिलोपः गर्धप्।

व्याख्या - ''एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः अस्मिन् सूत्रे एकाच् झषन्तो यो धातुः तदवयवस्य बशः यष् इति सामानाधिकरण्यान्वयात् ''गर्दभम् आचष्टे'' इति विग्रहे णिचि, क्विपि, णिलोपे, तथा च क्विपः सर्वापहारिलोपत्वात्, सुलोपे, ''एकाचो-बशो....'' इत्यादिना सूत्रेण धस्य भत्वात् जश्त्वात् चर्त्वाच्च। गर्धप्, इति सिद्धं भवति परञ्च एतत्र

भविष्यति? यतोहि ''एकाचो झषन्तस्य धातोः' इति सामानाधिकरण्येनान्वये 'गदर्भ्' इति सुब्धातुः एकाच् नास्ति, अनेकाच् अस्ति अतः भष्भावो न। अतः वैयधिकरण्येनान्वयात् गर्धप्, इति रूपं भविष्यति।

झलीति निवृत्तम्, स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात्। तेनेह न दुग्धम्। दोग्धा।

प्राचीनाचार्याणां मते झलि इति पदस्यानुवृतिः स्वीक्रियते परञ्च भट्टोजिदीक्षितमतानुसारं स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात् 'झलि' इति पदस्य निवृत्तिः। ''दुह+क्त' इत्यत्र ''दादेर्धातोर्धः'' इत्यनेन धकारे, ''झषस्तथोर्धोऽधः'' इति सूत्रेण प्रत्ययस्थतकारस्य स्थाने धकारत्वात् 'दुघ्+ध' इत्यवस्थायाम्, 'झलि' इति पदस्य निवृत्तित्वात् भष्भावो न।

तथा च ''दुघ्'' इत्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन घात्ववयवत्वाद् भष्भावः भवति। व्यपदेशः इत्युक्ते विशिष्टः अपदेशः मुख्यव्यवहारः।

हकारान्त पुँल्लिङ्गे दुह् शब्दस्य रूपाणि

	एकवचनं	**द्विवचनं**	**बहुवचनं**
प्रथमा	धुक्-धुग्	दुहौ	दुहः
द्वितीया	दुहम्	दुहौ	दुहः
तृतीया	दुहा	धुग्भ्याम्	धुग्भिः
चतुर्थी	दुहे	धुग्भ्याम्	धुग्भ्यः
पञ्चमी	दुहः	धुग्भ्याम्	धुग्भ्यः
षष्ठी	दुहः	दुहोः	दुहाम्
सप्तमी	दुहि	दुहोः	धुक्षु
सम्बोधनं	हे धुक्-ग्!	हे दुहौ!	हे दुहः!

रूपलेखनप्रकारः- धुक्-धुग्

''दुह प्रपूरणे धातोः क्विप्प्रत्यये, तस्य सर्वापहारि लोपे, दुह् प्रातिपदिकत्वात् प्रथमायाः एकवचने सुप्रत्यये, ''हल्ङ्याब्भ्योदीर्घात्सुतिस्याऽपृक्तं हल्'' इत्यनेन सुलोपे ''दादेर्धातोर्घः'' इति सूत्रेण हस्य घकारे, ''एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः'' इति सूत्रेण दकारस्य धकारे, ''झलां जशोऽन्ते'' इति सूत्रेण धकारस्य गकारे, 'धुग्' इत्यवस्थायाम्, ''वाऽवसाने'' इति सूत्रेण विकल्पेन चर्त्वे ककारे, ''धुक्'' इति रूपम्। चर्त्वाऽभावे ''धुग्'' इति सिद्धम्।

३२७. वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ८/२/३३।।

एषां हस्य वा घः स्याज्झलि पदान्ते च। पक्षे ढः। ध्रुक्-ध्रुग्, ध्रुट्-ध्रुड्। द्रुहौ। द्रुहः। ध्रुग्भ्याम्-ध्रुड्भ्याम्। ध्रुक्षु, ध्रुट्त्सु ध्रुट्सु एवं मुहष्णुहष्णिहाम्।

वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् - विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्।

अनुवृत्तिः - 'हो ढः'' इत्यतो हः, ''दादेर्धातोर्घः'' इत्यतो घः ''झलो झलि'' इति झलि तथा च ''स्कोः संयोगाद्योरन्ते च'' इति अन्ते इत्यनुवर्तन्ते। 'पदस्य' इति सूत्रस्याधिकारः।

सूत्रार्थः - द्रुहादीनां चतुर्णां हकारस्य विकल्पेन घादेशो भवति झलि परे तथा च पदान्ते। द्रुह्, मुह्, ष्णुह्, ष्णिह् एते चत्वारः धातवः सन्ति।

रूपलेखनप्रकारः- ध्रुक्-ध्रुग्, ध्रुट्-ध्रुड्

द्रुह् धातोः क्विपि, तस्य सर्वापहारिलोपे, द्रुह् इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् सुविभक्तौ, तस्य हल्ङ्यादिलोपे ''होढः'' इत्यनेन ढत्वं प्रबाध्य, नित्यघत्वमपि प्रबाध्य, ''वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्'' इत्यनेन विकल्पेन घकारे भष्भावेन दकारस्य धकारे, जश्त्वे, विकल्पेन चर्त्वे, ध्रुक्-ध्रुग् इति। घकाराभावपक्षे ढकारे ध्रुट्-ध्रुड्।

रूपलेखनप्रकारः- ध्रुक्षु, ध्रुट्त्सु-ध्रुट्सु

द्रुह्धातोः क्विपि, तस्य सर्वापहारिलोपे, द्रुह् इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् सुप्विभक्तौ, अनुबन्धलोपे, ''वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्'' इत्यनेन विकल्पेन घकारे, ''एकाचो बशो भष झषन्तस्य स्ध्वोः'' इत्यनेन दस्य धत्वे, ''ध्रुघ् + सु'' इत्यवस्थायाम्, जश्त्वे, चर्त्वे, ''आदेश प्रत्यययोः'' इति षत्वे, ''कृष्संयोगे क्षः'' इति नियमात् क्षकारे, 'ध्रुक्षु' इति सिद्धम्। पक्षे-घकाराभावे वैकल्पिकधुडागमत्वात् ''ध्रुट्त्सु-ध्रुट्सु'' इति।

विशेषः - ष्णुह उद्गिरणे, ष्णिह प्रीतौ इत्यत्र ''निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः'' इति नियमस्य प्रवृत्तिः यदा निमित्तस्य नाशः तदा नैमित्तिकस्यापि नाशः भवति। ष्णुह, ष्णिह् अत्र षकारवर्णं निमित्तं स्वीकृत्य ''रषाभ्यां नो णः समानपदे'' इति णत्वादेशः भवति परञ्च ''धात्वादेः षः सः'' इति सूत्रेण यदा षस्य सत्त्वः भवति तदा निमित्तषकारस्य नाशत्वात् णकारस्यापि नाशो जायते। अर्थात् णकारस्य स्थाने स्वयमेव नकारः भवति।

द्रुह्शब्दस्य रूपाणि

	एकवचनं	द्विवचनं	बहुवचनम्
प्रथमा	ध्रुक्-ध्रुग्, ध्रुट्-ध्रुड्	द्रुहौ	द्रुहः
द्वितीया	द्रुहम्	द्रुहौ	द्रुहः
तृतीया	द्रुहा	ध्रुग्भ्याम्-ध्रुड्भ्याम्	ध्रुग्भिः, ध्रुड्भिः
चतुर्थी	द्रुहे	ध्रुग्भ्याम्-ध्रुड्भ्याम्	ध्रुग्भ्यः-ध्रुड्भ्यः
पञ्चमी	द्रुहः	ध्रुग्भ्याम्-ध्रुड्भ्याम्	ध्रुग्भ्यः-ध्रुड्भ्यः
षष्ठी	द्रुहः	द्रुहोः	द्रुहाम्
सप्तमी	द्रुहि	द्रुहोः	ध्रुक्षु, ध्रुट्त्सु-ध्रुट्सु
सम्बोधनं	हे ध्रुक्-ध्रुग्! हे ध्रुट्-ध्रुड्!	हे द्रुहौ!	हे द्रुहः।

३२८. इग्यणः सम्प्रसारणम् १/१/४५।।

यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसञ्ज्ञः स्यात्।

इग्यणः सम्प्रसारणम्-**संज्ञासूत्रम्**

पदच्छेदः - इक्, यणः, सम्प्रसारणम्। यणः इति षष्ठी इक् इति प्रथमा। सम्प्रसारणम् इति सञ्ज्ञा।

सूत्रार्थः - यणः स्थाने य इक् विधीयते तस्य सम्प्रसारणसंज्ञा भवति। संम्प्रसारणसंज्ञा अन्वर्थसंज्ञा विद्यते। सम्प्रसारणम् इत्युक्ते विस्तारकरणम्। अत्र अर्धमात्रिकयण्प्रत्याहारवर्णेषु एकमात्रिक इक् वर्णानां विस्तारः भवति। अतः विस्तारणम् एव सम्प्रसारणम् इति नाम्ना विधीयते।

विश्ववाह्शब्दस्य निरूपणम्-वह प्रापणे धातोः 'विश्वं वहति' इत्यर्थे 'विश्व + अम्, वह्' इत्यवस्थायाम् 'वहश्च' इत्यनेन ण्विप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, अपृक्तसंज्ञायां' वेरपृक्तस्य इत्यनेन वलोपे, ''अत उपधायाः'' इत्यनेन वृद्धौ, 'विश्वस्य वाह्' इत्यर्थे समासादिकार्यकारणात् 'विश्ववाह्' इति सिद्धम्।

३२९. वाह ऊठ् ६/४/१३२।।

भस्य वाहः सम्प्रसारणमूठ् स्यात्।

वाह ऊठ् - विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - वाहः, ऊठ्। वाहः षष्ठयन्तम्, ऊठ् प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः - ''वसोः सम्प्रसारणम्'' इत्यनेन सम्प्रसारणम् इत्यनुवर्तते। 'भस्य' इत्यधिकारः।

सूत्रार्थः - भसञ्ज्ञकस्य 'वाह्' इति वस्य स्थाने ऊठ् सम्प्रसारणं भवेत्।

३३०. सम्प्रसारणाच्च ६/१/१०८।।

सम्प्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। '**एत्येधत्यूठ्सु**' (**सू. ७३**)। विश्वौहः। विश्वौहेत्यादि। '**छन्दस्येव ण्विः**' इति पक्षे णिजन्ताद्विच्।

सम्प्रसारणाच्च-विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः- सम्प्रसारणाात् च। सम्प्रसारणात् पञ्चम्यन्तं, च अव्ययपदं, द्विपदमिदं सूत्रम्।

अनुवृत्तिः - 'इको यणचि' इत्यतो 'अचि' तथा च 'अमि पूर्वः' इत्यतः 'पूर्वः' इत्यनुवर्तते। 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यस्याधिकारः।

सूत्रार्थः - सम्प्रसारणादचि परे पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। अत्र स्थानी द्विवर्णात्मकः विद्यते तथा च आदेशः एकवर्णात्मकः विद्यते अतः "एकः पूर्वपरयोः" इत्यनेन एकादेशः भवति।

रूपलेखनप्रकारः- **विश्वौहः**- विश्वं वाहयति इति विग्रहात् णिजन्ताद् वाहि धातोः विचि तस्य सर्वापहारिलोपे, णिलोपे विश्ववाहशब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाम्, शसि, अनुबन्धलोपे, भसञ्ज्ञायां 'इग्यणः सम्प्रसारणम्' इत्यनेन सम्प्रसारण सञ्ज्ञायाम्, 'वाह ऊठ्' इति वकारस्य सम्प्रसारणमूठि, 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपमेकादेशे, 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धौ, सस्य रुत्वे विसर्गे च कृते, 'विश्वौहः' इति सिद्धम्।

ह शब्दस्य रूपाणि

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	विश्ववाट्-विश्ववाड्	विश्ववाहौ	विश्ववाहः
द्वितीया	विश्ववाहम्	विश्ववाहौ	विश्वौहः
तृतीया	विश्वौहा	विश्ववाड्भ्याम्	विश्ववाड्भिः
चतुर्थी	विश्वौहे	विश्ववाड्भ्याम्	विश्ववाड्भ्यः
पञ्चमी	विश्वौहः	विश्ववाड्भ्याम्	विश्ववाड्भ्यः
षष्ठी	विश्वौहः	विश्वौहोः	विश्वौहाम्
सप्तमी	विश्वौहि	विश्वौहोः	विश्ववाट्सु-विश्ववाट्त्सु
सम्बोधन	हे विश्ववाट्! हे विश्ववाड्!	हे विश्ववाहौ!	हे विश्ववाहः

विशेषः - 'छन्दस्येव ण्विः' इति पक्षे णिजन्ताद्विच्। विश्ववाहशब्दविषये शङ्का भवति यत् ण्विप्रत्ययस्य प्रयोगस्तु छन्दसि भवति तर्हि लौकिकप्रयोगे कः प्रत्ययः भवति? अस्याः शङ्कायाः समाधानमेतत् वर्तते यत् लौकिकप्रयोगे णिच्प्रत्ययः भवति। तत्पश्चात् विच्प्रत्ययः। विश्वं वाहयति इति विश्ववाह्। 'विश्व, वह् + णिच् + विच्' इत्यवस्थायाम्, उपधा वृद्धौ णेर्लोपे, विच्प्रत्ययस्य सर्वापहारिलोपत्वात्, 'विश्ववाह्' इति रूपस्य व्युत्पत्तिः ज्ञायते।

३३१. चतुरनडुहोरामुदात्तः ७/१/९८।।

अनयोराम् स्यात् सर्वनामस्थाने परे, स चोदात्तः।

चतुरनडुहोरामुदातः विधिसूत्रम् ।

पदच्छेदः- चतुरनडुहोः, आम्, उदात्तः।

अनुवृत्तिः - "इतोऽत्सर्वनामस्थाने" इत्यतः 'सर्वनामस्थाने' इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - सर्वनामस्थाने परे चतुर् शब्दस्य अनडुह् शब्दस्य च आमागमः स्यात्, स आगमः उदात्तश्च भवति। सर्वनामस्थानविभक्तयः सु, औ, जस्, अम्, औट् च भवन्ति।

३३२. सावनडुहः ७/१/८२।।

अस्य नुम् स्यात् सौ परे। 'आत्' इत्यधिकारादवर्णात्परोऽयं नुम्। अतो विशेषविहितेनापि नुमा आम् न बाध्यते। अमा च नुम् न बाध्यते। सोर्लोपः। नुम्विधिसामर्थ्याद् **'वसुस्रंसु-' (सू. ३३४)** इति दत्वं न। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न। अनड्वान्।

सावनडुहः - विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः- सौ, अनडुहः। सौ सप्तम्यन्तम्, अनडुहः षष्ठ्यन्तम्।

अनुवृत्तिः - "आच्छीनद्योर्नुम्" इत्यतः आत्, नुम् चेत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - अनडुह्शब्दस्य नुमागमो भवति सु प्रत्यये परे।

रूपलेखनप्रकारः - अनड्वान्।

अनडुह्शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ, सर्वनामस्थानसंज्ञायाम्, "चतुरनडहोरामुदात्तः" इति सूत्रेण "मिदचोऽन्त्यात्परः" इति परिभाषासूत्रसहकारेण आमागमे, अनुबन्धलोपे, "अनडु + आ +ह् + स्" इत्यवस्थायाम्, "सावनडुहः" इत्यनेन नुमि, अनुबन्धलोपे, यणि, सलोपे, "संयोगान्तस्य लोपः" इत्यनेन संयोगान्तहकारलोपे, "अनड्वान्" इति सिद्धम्।

व्याख्या - अनडुह् इत्यत्र आमागमस्य नुमागमस्य च युगपत्प्राप्तिः भवति परञ्च "आच्छीनद्योर्नुम्" इत्यनेन आकारस्य अनुवृत्तिकारणात् अनडुह्शब्दात् आमागमस्य पश्चादेव नुमागमः भवति। तथा च नुमागमेन आमागमस्य बाधोऽपि न भवति अर्थात् बाध्यबाधकभावः नास्ति। इत्थमेव अमागमोऽपि नुमागमस्य बाधकः न भवति।

नुम्विधिसामर्थ्याद् 'वसुस्रंसु-' इति दत्वं न। "अनड्वान् + ह् + स्" इत्यत्र सलोपानन्तरं 'वसुस्रंसु-' इत्यनेन हस्य दकारप्राप्ते, परञ्च नुम्विधिसामर्थ्याद् न दत्वम्।

संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न। "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यनेन संयोगान्तलोपस्य असिद्धत्वात् पदान्ते नकारो न दृश्यते अतः "न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इत्यनेन नलोपो न भवति।

३३३. अम् सम्बुद्धौ ७/१/९९।।

चतुरनडुहोरम् स्यात् सम्बुद्धौ।

आमोऽपवादः। हे अनड्वन्!। अनड्वाहौ। अनड्वाहः। अनडुहः। अनडुहा।

अम् सम्बुद्धौ-विधिसूत्रम्

पदच्छेदः - अम्, सम्बुद्धौ। अम् प्रथमान्तं, सम्बुद्धौ सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः - "चतुरनडुहोरामुदात्तः इत्यतः 'चतुरनडुहोः' इति पदस्य अनुवृत्तिः।

सूत्रार्थः - सम्बोधनस्य एकवचने परे अनडुह्शब्दस्य अमागमो भवति। एतत् सूत्रम् आमोऽपवादः।

हे अनड्वन्! अनडुह्शब्दात् प्रातिपदिकात् सम्बाधने सु प्रत्यये, "चतुरनडुहोरामुदात्तः" इति आमं प्रवाध्य "अम् सम्बुद्धौ" इत्यनेन "मिदचोऽन्त्यात्परः" इति सहकारेण अमागमे, यणि, नुमागमे, हल्ङ्यादिलोपे, "संयोगान्तस्य लोपः" इत्यनेन संयोगान्तहलोपे, 'हे अनड्वन्' इति सिद्धम्।

३३४. वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ८/२/७२।।

सान्तवस्वन्तस्य स्रंसादेश्च दः स्यात्पदान्ते। अनडुद्भ्यामित्यादि सान्त इति किम्? विद्वान्। पदान्त इति किम्? स्रस्तम्। ध्वस्तम्।

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः - विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां, दः। वसुश्च स्रंसुश्च ध्वंसुश्च अनडुह् च तेषामितरेतरयोगद्वन्द्वो। वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां षष्ठ्यन्तं, दः प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः - "ससजुषो रुः" इत्यतः 'सः' "स्कोः संयोगाद्योरन्ते च" इत्यतः 'अन्ते' इति पदस्य अनुवृत्तिः।

सूत्रार्थः – सान्तवसुप्रत्ययान्तस्य स्रंसुशब्दस्य ध्वंसुशब्दस्य तथा च अनडुह्शब्दस्य दकारः स्यात् पदान्ते। ''अलोऽन्त्यस्य'' इति अन्त्यस्य स्थाने एव भवति।

रूपलेखनप्रकारः– **अनडुद्भ्याम्** – अनडुह्शब्दात् प्रातिपदिकात् भ्यामि ''स्वादिष्वसर्वनामस्थाने'' इति पदसञ्ज्ञायाम्, ''वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः'' इत्यनेन हस्य दकारे, 'अनडुद्भ्याम्' इति सिद्धम्।

सान्त इति किम्? विद्वान्।

'विद्वान्' इत्यत्र वसुप्रत्ययान्तत्वात् सान्त एव। परञ्च सु विभक्तौ 'विद्वान्' इति रूपं भवति तदा तु असान्तः शब्दः अतः सान्तकथनत्वात् दकारादेशः न भवति।

पदान्ते किम्? स्रस्तम्। ध्वस्तम् अपदान्ते मा भूत्। ''स्रस् + तम्'' ध्वस् + तम् इत्यत्र सकारः पदान्ते नास्ति अतः दकारादेशः न।

३३५. सहेः साडः सः ८/३/५६।।

साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्। तुराषाट्, तुराषाड्। तुरासाहौ, तुरासाहः। तुराषाड्भ्यामित्यादि। तुरं सहते इत्यर्थे **'छन्दसि सहः'** (**सू. ३४०९**) इति सूत्रेण ण्विः। लोके तु साहयतेः क्विप्। **'अन्येषामपि-'** (**सू. ३५३९**) पूर्वपदस्य दीर्घः। **इति हान्ताः।**

सहे साडः सः – विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – सहेः, साडः, सः। सहेः षष्ठ्यन्तं, साडः षष्ठ्यन्तं, सः प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः – 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यतः 'मूर्धन्यः' इति पदस्यानुवृत्तिः।

सूत्रार्थः – साड्रूपप्राप्तस्य सह्धातोः सकारस्य स्थाने षकारः मूर्धन्यादेशो भवति।

तुराषाट् – तुराषाड्

तुरासाह् शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ, हल्ङ्यादिलोपे, ''होढः'' इत्यनेन ढकारे, जश्त्वे डकारे, ''सहेः साडः सः'' इत्यनेन सस्य षत्वे, विकल्पेन चर्त्वे, ''तुराषाट् तुराषाड्'' इति रूपद्वयं सिद्धम्।

विशेषः – तुरं सहते इत्यर्थे 'छन्दसि सहः' इति सूत्रेण ण्विः। लोके तु साहयतेः क्विप्। अन्येषामपि–पूर्वपदस्य दीर्घः।

वैदिकप्रयोगे ''तुरं सहते'' इति विग्रहात् सिध्यति। तुरपूर्वकात् षह मर्षणे धातोः ''धात्वादेः षः सः'' इत्यनेन सत्वे, ''छन्दसि सह'' इत्यनेन ण्विप्रत्यये, तस्य सर्वापहारिलोपे, णित्वात् ''अत उपधायाः'' इति उपधावृद्धौ, उपपदसमासादिकार्यत्वात् ''अन्येषामपि दृश्यते'' इत्यनेन पूर्वपदस्य दीर्घे, ''तुरासाह्'' इति सिध्यति।

लौकिकप्रयोगे तु सह्धातोः ''हेतुमति च'' इति णिच्प्रत्यये, तुरं साहयति इति विग्रहात् ''तुर + अम् साहि'' इत्यवस्थायां ''क्विप् च'' इत्यनेन क्विपि तस्य सर्वापहारिलोपे, ''णेरनिटि'' इत्यनेन णिलोपे, 'तुर + साह्' इत्यवस्थायां ''अन्येषामपि दृश्यते'' इत्यनेन पूर्वपदस्य दीर्घत्वात् ''तुरासाह्'' इति रूपं निष्पन्नम्।

३३६. दिव औत् ७/१/८४।।

दिविति प्रातिपदिकस्य औत् स्यात् सौ परे। अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद् **'हल्ङ्याप्-'** (**सू.२५२**) इति सुलोपो न। सुद्यौः। सुदिवौ। सुदिवः। सुदिवम्। सुदिवौ।

दिव औत्– विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – दिवः, औत्। दिवः षष्ठ्यन्तम्, औत् प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः – ''सावनडुहः'' इत्यतः सौ इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – दिव् इति प्रातिपदिकस्य स्थाने औकारादेशः भवति सुपरे। ''अलोऽन्त्यस्य'' इत्यनेन अन्त्यवकारस्य स्थाने भवति।

रूपलेखनप्रकारः – **सुद्यौः** – सुदिव्शब्दात् प्रातिपदिकात् सौप्रत्यये, ''दिव औत्'' इति ''अलोऽन्त्यस्य'' इति

सहकारेण वस्य स्थाने औ, यणि, सस्य रुत्वे विसर्गे च "सुद्यौः" इति सिद्धम्।

व्याख्या – अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद् 'हल्ङ्याप्–' इति सुलोपो न। "सुदिव् + स्" इत्यत्र "दिव औत्" इति औकारादेशे, यणि, "सुद्यौ + स्" इत्यवस्थायाम्, औकाकादेशस्य स्थनिवद्भावत्वात् "हल्ङ्याब्भ्योदीर्घात् सुतिस्याऽपृक्तं हल्" इत्यनेन सलोपभवितुं नार्हति यतोहि हल्ङ्यादिलोपविधिः अलाश्रितविधिः विद्यते परञ्च अल्विधौ स्थानिवद्भावस्य निषेधः भवति।

३३७. दिव उत् ६/१/१३१।।

दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते। सुद्युभ्याम्। सुद्युभिः–इत्यादि। इति वान्ताः।

चत्वारः। चतुरः। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः। चतुर्भ्यः।

दिव उत् – विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – दिवः, उत्। दिवः षष्ठ्यन्तं, उत् प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः – "एङः पदान्तादति" इत्यतः पदान्ते इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – दिवः वकारस्य स्थाने उकारादेशो भवति पदान्ते।

सुद्युभ्याम् – सुदिव्शब्दात् प्रातिपदिकात् भ्यामि, पदसंज्ञायां "दिव उत्" इत्यनेन वकारस्य उकारे, यणि "सुद्युभ्याम्" इति सिद्धम्।

चत्वारः–चतुर्शब्दात् जसि, आमागमे, तथा च पूर्ववत्।

३३८. षट्चतुर्भ्यश्च ७/१/५५।।

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात्। णत्वम्, द्वित्वम्, चतुर्ण्णाम्।

षट् चतुर्भ्यश्च–विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः– षट् चतुर्भ्यः, च। षट् च चत्वारश्च, षट्चत्वारस्तेषामितरेतरद्वन्द्वः। षट्चतुर्भ्यः पञ्चम्यन्तं, च अव्ययपदम्।

अनुवृत्तिः – "आमि सर्वनाम्नः सुट्" इत्यतः आमि तथा च "ह्रस्वनद्यापो नुट्" इत्यतः 'नुट्' इत्यस्य अनुवृत्तिः।

सूत्रार्थः – षट्संज्ञकेभ्यः तथा च चतुर्शब्दात् परो यः आम्प्रत्ययः तस्य नुडागमो भवति। नुटि टकार इत्, उकारः उच्चारणार्थः। "आद्यन्तौ टकितौ" इत्यनेन टित्वादादौ भवति।

चतुर्ण्णाम् – चतुर्णाम्

चतुर्शब्दात् प्रातिपदिकात् आमि "षट् चतुर्भ्यश्च" इति "आद्यन्तौ टकितौ" इति सहकारेण नुडागमे अनुबन्धलोपे, "रषाभ्यां नो णः समानपदे" इत्यनेन नस्य णत्वे, "अचो रहाभ्यां द्वे" इति विकल्पेन णस्य द्वित्वे, "चतुर्ण्णाम्–चतुर्णाम्" इति रूपद्वयं सिद्धम्।

विशेषः – "चतुर्णाम्" इत्यत्र नस्य णत्वादेशः, नकारस्य द्वित्वादेशः द्वयोः कार्ययोः युगपत् प्राप्तिः भवति, तदा किं कार्यं पूर्वं भवितव्यम्? अस्य प्रश्नस्य समाधानमेतत् यत् "रषाभ्यां नो णः समानपदे ८/४/१" इति सूत्रं पूर्वत्रिपादीसूत्रमस्ति। तथा च "अचो रहाभ्यां द्वे" ८/४/४६ इति सूत्रं परत्रिपादीसूत्रमस्ति, अतः "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यनेन परशास्त्रासिद्धत्वात् पूर्वं णत्वविधानं तथा च द्वित्वविधानं परकार्यं भविष्यति।

३३९. रोः सुपि ८/३/१६।।

सप्तमीबहुवचने रोरेव विसर्जनीयो नान्यरेफस्य। षत्वम्। षत्य द्वित्वे प्राप्ते।

रोः सुपि – नियमसूत्रम्।

पदच्छेदः – रोः, सुपि। रोः षष्ठ्यन्तम्, सुपि सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – "खरवसानयोर्विसर्जनीयः" इत्यतः विसर्जनीयः इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – सप्तमीबहुवचने सुपि परे रोः रेफस्य एव विसर्गः अन्यरेफस्य स्थाने विसर्गो न भवति।

३४०. शरोऽचि ८/४/४९॥

अचि परे शरो न द्वे स्तः। चतुर्षु। प्रियचत्वाः। हे प्रियचत्वः! प्रियचत्वारौ। प्रियचत्वारः। गौणत्वे तु नुट् नेष्यते–प्रियचतुराम्। प्राधान्ये तु स्यादेव। परमचतुर्णाम्। **इति रेफान्ताः।**

कमलं कमलां वा आचक्षाणः कमल्, कमलौ, कमलः। षत्वम्। कमल्षु। **इति लान्ताः।**

शरोऽचि–विधि (निषेध) सूत्रम्।

पदच्छेदः – शरः, अचि। शरः षष्ठ्यन्तम्, अचि सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – ''नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य'' इत्यतः न तथा च अचो रहाभ्यां द्वे इत्यतः द्वे इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – अचि परे शरो द्वित्वं न भवति। यथा– चतुर्षु इति षस्य न द्वित्वम्। चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः।

चतुर्षु – चतुर्शब्दात् सप्तम्याः बहुवचने सुपि, अनुबन्धलोपे, ''खरवसानयोर्विसर्जनीयः'' इत्यनेन रस्य विसर्गप्राप्ते, परञ्च ''रोः सुपि'' इत्यनेन निषेधे, ''आदेश प्रत्यययोः'' इत्यनेन सस्य षत्वे, ''अचो रहाभ्यां द्वे'' इति षस्यद्वित्वप्राप्ते परञ्च शरोऽचि इत्यनेन निषेधे, ''चतुर्षु'' इति सिद्धम्।

व्याख्या – 'प्रियाः सन्ति चत्वारो यस्य' अस्मिन्नर्थे ''अनेकमन्यपदार्थे'' इत्यनेन बहुव्रीहिसमासे, प्रातिपदिकसंज्ञायाम्, सुपो लुकि, 'प्रियचतुर्' इति सिध्यति। ''पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च'' इति परिभाषया प्रियचतुर्शब्दात् ''चतुरनडुहोरामुदातः'' इति आमागमे, यणि, सुलोपे, रस्य विसर्गे, ''प्रियचत्वाः'' इति सिद्धम्। प्रियचतुर्शब्दो नित्यं त्रिवचनान्तः।

गौणत्वे तु नुट् नेष्यते। प्रियचतुराम्।

बहुव्रीहिसमासे चतुर्शब्दस्य गौणताकारणात् ''षट्चतुर्भ्यश्च'' इत्यनेन नुडागमस्य अप्रवृत्तिः। नुडागमस्य प्रवृत्तिस्तु प्राधान्यादेव भवति। प्राधान्ये तु स्यादेव। परमचतुर्णाम्। कर्मधारयसमासे चतुर्शब्दस्य प्राधान्ये नुडागमस्य प्रवृत्तिः भवति। तदा ''षट् चतुर्भ्यश्च'' इत्यनेन नुडागमे, णत्वे, विकल्पेन चर्त्वे ''परमचतुर्ण्णाम्'' 'परमचतुर्णाम्' इति रूपद्वयं सिध्यति।

रूपलेखनप्रकारः – कमलं कमलां वा आचक्षाणः कमल्, कमलौ, कमलः। कमल्षु। कमलमाचष्टे, कमलामाचष्टे, अस्मिन्नर्थे 'कमल + अम्, कमला + अम्'' तत्करोति तदाचष्टे गणसूत्रेण णिच्प्रत्यये, धातुसंज्ञायाम्, सुपो लुकि, ''प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च'' वार्तिकेन इष्टवद्भावे, टिलोपे, क्विप्रत्यये, तस्य सर्वापहारिलोपे, स्वादिकार्ये, कमल् इति सिध्यति।

३४१. मो नो धातोः ८/२/६४॥

मान्तस्य धातोर्नः स्यात् पदान्ते। नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न। प्रशाम्यतीति प्रशान्। प्रशामौ। प्रशामः। प्रशान्भ्यामित्यादि।

मोनो धातोः–विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – मः, नः। धातोः। मः षष्ठ्यन्तं, नः प्रथमान्तं धातोः षष्ठ्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – ''स्कोः संयोगाद्योरन्ते च'' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – मान्तस्य धातोः नकारादेशः स्यात् पदान्ते। प्रशाम्यतीति–प्रशान्, प्रशामौ, प्रशाम्ः, प्रशान्भ्याम्।

रूपलेखनप्रकारः – प्रशान् – प्रशाम्यति इति विग्रहात् क्विपि, तस्य सर्वापहारिलोपे, उपधादीर्घे, प्रशाम् शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ, हल्ङ्यादिलोपे, ''मो नो धातोः'' इत्यनेन मकारस्य नकारे, 'प्रशान्' इति सिद्धम्।

व्याख्या – नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न। ''प्रशाम् + सु'' इत्यत्र ''मोनो धातोः'' ८/२/६४ इत्यनेन मस्य नकारे, तथा 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य'' ८/२/७ इत्यनेन नलोपप्राप्ते परञ्च ''पूर्वत्रासिद्धम्'' इत्यनेन परत्रिपादीकारणात् मकारस्य स्थाने नकारस्य असिद्धत्वात् नलोपो न भवति।

३४२. किमः कः ७/२/१०३ ।।

किमः कः स्याद्विभक्तौ। अकच्सहितस्याप्ययमादेशः।

कः। कौ। के। कम्। कौ। कान् इत्यादि सर्ववत्।

किमः कः–विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – किमः कः। किमः षष्ठ्यन्तम्, कः प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः – "अष्टन आ विभक्तौ" इत्यतो विभक्तौ इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – किम् शब्दस्य स्थाने कादेशो भवति विभक्तौ। अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः।

रूपलेखनप्रकारः – **कः** – किम् शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ, "किमः कः" इत्यनेन "अनेकाल्शित्सर्वस्य" इति परिभाषासूत्रसहकारेण कादेशे, सस्य रूत्वे विसर्गे च 'कः' इति सिद्धम्।

व्याख्या – अकच्सहितस्याप्ययमादेशः। किम् शब्दस्य स्थाने कादेशो तु भवत्येव तथापि किम्शब्दो अकच्प्रत्ययः सहितोऽपि स्यात् तदपि कादेशो भवति। यथा – 'क् + अकच् + इम्' इत्यत्र ककिम् सिध्यति तदपि 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति नियमेन ककिम् स्थाने कादेशो भवति। तदपि "कः कौ के" इत्यादीनि रूपाणि सिध्यन्ति। किम्शब्दे अकच्प्रत्ययो अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः इत्यनेन टेः पूर्वं भवति।

किम् (पुल्लिङ्गे) शब्दस्य रूपाणि

विभक्तयः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	कः	कौ	के
द्वितीया	कम्	कौ	कान्
तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
पञ्चमी	कस्मात्-द्	काभ्याम्	केभ्यः
षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु

किम् शब्दस्य रूपाणि सर्ववत् चलन्ति। सर्ववत् त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम् एतेषु शब्देषु सम्बोधनं न भवति।

३४३. इदमो मः ७/२/१०८ ।।

इदमो मस्य मः स्यात् सौ परे। त्यदाद्यत्वापवादः।

इदमो मः – विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – इदमः, मः। इदमः षष्ठ्यन्तम्, मः प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः – 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' इत्यतः सौ इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – इदम् शब्दस्य मकारस्य स्थाने म् स्यात् सुपरे। इदं सूत्रं "त्यदादीनामः" इत्यस्यापवादः।

३४४. इदोऽय् पुंसि ७/२/१११ ।।

इदम इदोऽय स्यात्सौ पुंसि। सोर्लोपः। अयम्। त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च।

इदोऽय् पुंसि– विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – इदः, अय्, पुंसि। 'इदः' षष्ठ्यन्तम्, अय् प्रथमान्तम्, पुंसि सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – 'इदमो मः' इत्यतः 'इदमः' तथा च "यः सौ" इत्यनेन 'सौ' इत्यनुवर्तते। 'अङ्गस्य' इति सूत्रस्याधिकारः।

सूत्रार्थः – इदम् शब्दस्य अवयवो य इद् तस्य स्थाने अय् आदेशः स्यात् पुल्लिङ्गे सुपरे। अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः।

रूपलेखनप्रकारः – अयम् – इदम् शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ, अनुबन्धलोपे, ''त्यदादीनामः'' इत्यनेन मस्य अत्वप्राप्ते, तत् प्रबाध्य ''इदमो मः'' इति मस्य मकारे, ''इदोऽय् पुंसि'' इति इद्भागस्य अयोदेशे, सुलोपे, 'अयम्' इति सिद्धम्।

३४५. दश्च ७/२/१०१।।

इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ इमौ। इमे। त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः।

दश्च– विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – दः, च। दः षष्ठ्यन्तम्, च अव्ययपदम्।

अनुवृत्तिः – ''अष्टन आ विभक्तौ'' इत्यतः 'विभक्तौ', तथा च ''इदमो मः'' इत्यतः 'मः' इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – इदम् शब्दस्य दकारस्य स्थाने मादेशो भवति विभक्तौ परे। त्यदादिसर्वनामशब्देषु सम्बोधनस्य प्रयोगो न भवति।

रूपलेखनप्रकारः – इमौ – इदम्शब्दात् प्रातिपदिकात् औ विभक्तौ, ''त्यदादीनामः'' इत्यनेन मस्य अत्वे, ''इद अ + औ'' इत्यवस्थायाम्, ''अतो गुणे'' इति पररूपमेकादेशे, ''दश्च'' इत्यनेन दस्य मकारे ''प्रथमयोः पूर्वसवर्णः'' इति पूर्वसवर्णदीर्घप्राप्ते तत् प्रबाध्य ''वृद्धिरेचि'' इति वृद्धौ, ''इमौ'' इति सिद्धम्।

३४६. अनाप्यकः ७/२/११२।।

अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ।

आप्–इति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः। अनेन।

अनाप्यकः– विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – अन्, आपि, अकः। नास्ति क् यस्मिन् स अक्, तस्य अकः, बहुव्रीहिः। अन् प्रथमान्तम्, आपि सप्तम्यन्तं अकः षष्ठ्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – 'इदमो मः' इत्यतः 'इदमः' ''इदोऽय् पुंसि'' इत्यतः 'इदः' तथा च 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः विभक्तौ इत्यनुवर्तते। आप् इत्यनेन टादिविभक्तिः।

सूत्रार्थः – ककाररहितस्य इदम् शब्दस्य इद्भागस्य स्थाने अनादेशः स्याद् टादिविभक्तौ परतः। इदम्शब्दात् ''अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः'' इत्यनेन अकच् न भवति चेदेव अनादेशो भवति यतोहि अकच्योगेन तु शब्दो ककारसहितः 'इदकम्' इति सिद्धति।

रूपलेखनप्रकारः – अनेन – इदम्शब्दात् प्रातिपदिकात् टाविभक्तौ, अनुबन्धलोपे, अत्वे पररूपे च, ''अनाप्यकः'' इत्यनेन ''अनेकाल्शित्सर्वस्य'' इति सूत्रसहकारेण इद्भागस्य अनादेशे, ''टाङसिङसामिनात्स्याः'' इत्यनेन टास्थाने इनादेशे, गुणे, 'अनेन' इति सिद्धम्।

३४७. हलिलोपः ७/२/११३।।

अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ। नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे (वा. ४९०)।

हलि लोपः–विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – हलि, लोपः। हलि सप्तम्यन्तम् लोपः प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः – ''अनाप्यकः'' इत्यतः 'अकः' 'आपि' 'इदमो मः' इत्यतः इदमः 'इदोऽय् पुंसि' इत्यतः 'इदः' तथा च 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः 'विभक्तौ' इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – ककाररहितस्य इदमः इद् भागस्य लोपो तृतीयादौ हलादौ विभक्तौ परतः।

व्याख्या – ''नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे (वा.) अनर्थके'' अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषायाः प्रवृत्तिः न, अभ्यासविकारं परित्यज्य इत्युक्ते अभ्यासविकारस्तु यद्यपि अनर्थकः तथापि ''अलोऽन्त्यस्य'' इति परिभाषायाः

प्रवृत्तिः भवति अन्यत्र अनर्थके प्रवृत्तिः न भवति।

तर्हि कोऽर्थवान् कश्च निरर्थकः इति कथं ज्ञातुं शक्यते? अस्य समाधानमेतत् वर्तते यत् ''समुदायो ह्यर्थवान्, तस्यैकदेशोऽनर्थकः'' इति। समुदायः अर्थवान् भवति, समुदायस्य एकदेशस्तु, अनर्थको भवति। अतः 'इदम्' अर्थवान् तथा च 'इद्' 'अम्' अनर्थकौ।

अभ्यासस्तु पारिभाषिकशब्दोऽस्ति। द्वित्वकारणात् पूर्वभागो अभ्यासः कथ्यते। ''पूर्वोऽभ्यासः'' इत्यनेन अभ्याससंज्ञा भवति। अभ्यासाद् भिन्नः अनभ्यासः।

३४८. आद्यन्तवदेकस्मिन् १/१/२१।।

एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव च स्यात्। आभ्याम्।

आद्यन्तवदेकस्मिन्- अतिदेशसूत्रम्।

पदच्छेदः – आद्यन्तवद्, एकस्मिन्। आदिश्च अन्तश्च तयोरितरेतरद्वन्द्वः। आद्यन्तवत् अव्ययपदम्, एकस्मिन् सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – अस्मिन् सूत्रे एकशब्दः असहायवाची।

सूत्रार्थः – तदादितदन्तयोः विधीयमानं कार्यं तदादौ तदन्त इव असहायेऽपि भवति।

व्याख्या – आद्यन्तशब्दौ सापेक्षौ। कथमिति चेत् यस्मात् पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिः, यस्मात् पूर्वमस्ति परं च नास्ति सोऽन्तः। एतत् सूत्रं लोकन्यायाश्रिते वर्तते। महाभाष्ये तस्यापरं नाम 'व्यपदेशिवद्भावः' विद्यते। यथा लोके – देवदत्तस्य एक एव पुत्रः, स एव ज्येष्ठः स एव मध्यमः, स एव कनिष्ठः। तथैव शास्त्रे ''सुपि च'' इत्यनेन अदन्ताङ्गं दीर्घप्राप्ते, तत् कथम्? तत् इत्थं यत् 'अकारस्तु आदिवर्णः तथा च अकारस्तु एव अन्तवर्णः अतः ''सुपि च'' इत्यनेन दीर्घः भवति।

आभ्याम् – इदम् शब्दात् प्रातिपदिकात् भ्यामि, ''अनाप्यकः'' इति अनादेशप्राप्ते, तत् प्रबाध्य, ''हलि लोपः'' इत्यनेन इद्भागस्य लोपप्राप्ते, किन्तु ''अलोऽन्त्यस्य'' इतिपरिभाषया केवलं दकारस्य लोपप्राप्ते तदा ''नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे'' इति परिभाषया ''अलोऽन्त्यस्य'' इति परिभाषायाः प्रवृत्तिः न भवति, तर्हि ''हलि लोपः'' इत्यनेन इद्भागस्य लोपे, ''सुपि च'' इत्यनेन ''आद्यन्तवदेकस्मिन्'' इति सूत्रसहकारेण दीर्घे, ''आभ्याम्'' इति सिद्धम्।

३४९. नेदमदसोरकोः ७/१/११।।

अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात्।

एत्वम्- एभिः। अत्त्वम्, नित्यत्वाद् ङेः स्मै, पश्चाद्धलि लोपः- अस्मै। आभ्याम्। एभ्यः। अस्मात्। आभ्याम्। एभ्यः। अस्य। अनयोः। एषाम्। अस्मिन्। अनयोः। एषु। ककारयोगे तु अयकम्। इमकौ। इमके। इमकम्। इमकौ। इमकान्। इमकेन। इमकाभ्याम् इत्यादि।

नेदमदसोरकोः-विधि (निषेध) सूत्रम्।

पदच्छेदः – 'न, इदमदसोः, अकोः। न अव्ययपदम्, इदमदसोः षष्ठ्यन्तम्, अकोः षष्ठ्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – ''अतो भिस ऐस्'' इत्यतः भिस्, ऐस् इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – ककाररहितात् इदं शब्दात् अदस्शब्दाच्च परे भिसः स्थाने ऐसादेशो न स्यात्।

व्याख्या – ककाररहितात् इदम् शब्दात् ''अतो भिस ऐस्'' इत्यनेन भिस्स्थाने ऐसादेशप्राप्ते परञ्च ''नेदमदसोरकोः'' इत्यनेन निषेधे, इदम् शब्दात् अकच्प्रत्ययं विधाय 'इदकम्' तथा च अदस्शब्दात् अकच् प्रत्ययं विधाय 'अदकस्' सिध्यति। अत्र ककारसहितरूपाणि अतः ऐसादेशस्य निषेधः न भवति। 'इमकैः' इति सिद्धति।

रूपलेखनप्रकारः – **एभिः** – इदम्शब्दात् प्रातिपदिकात् भिसि, अत्वे, पररूपे, 'हलि लोपः' इत्यनेन इद्भागस्य

लोपे, ''अ + भिस्' इत्यवस्थायाम् भिस् स्थाने ऐसादेशप्राप्ते, परञ्च ''नेदमदसोरकोः'' इति निषेधे, ''बहुवचने झल्येत्'' इति अस्य एत्वे, सस्य रुत्वे विसर्गे च ''एभिः'' इति सिद्धम्।

व्याख्या – अत्त्वम्, नित्यत्वाद् स्मै, पश्चाद्हलि लोपः। ''इदम् + ङे'' इत्यत्र अत्वे, पररूपे, अनुबन्धलोपे, ''इद + ए'' इत्यवस्थायाम्, ''अनाप्यकः'' इति अनादेशस्य ''सर्वनाम्नः स्मै'' इत्यनेन स्मै आदेशस्य युगपत्प्राप्तिः भवति तदा ''विप्रतिषेधे परं कार्यम्'' इति नियमेन अनादेशस्य प्राप्तिः परञ्च ''परनित्याऽन्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः'' इति परिभाषया नित्यकार्यत्वात् ''कृताकृतप्रसङ्गी नित्यः'' इति नियमात् ''सर्वनाम्नः स्मै'' इत्यनेन एकारस्य स्मै आदेशे, ''हलि लोपः'' इत्यनेन इद्भागस्य लोपे, ''अस्मै'' इति सिद्धम्।

ककारयोगे तु अयकम्, इमकौ, इमके। इमकम्, इमकौ, इमकान्। इमकेन, इमकाभ्याम् इत्यादि। इदम्शब्दात् ''अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः'' इत्यनेन अकच्प्रत्यये, 'इदकम्' इति रूपम्। तन्मध्यपतितस्तद् ग्रहणेन गृह्यते इति नियमात् यानि कार्याणि इदम्शब्दे तानि कार्याणि इदकम्शब्देऽपि भवन्ति।

३५०. इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ २/४/३२।।

अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽशादेशः स्यात्तृतीयादौ। अश्वचनं साकच्कार्थम्।

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ–विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः– इदमः अन्वादेशे, अश्, अनुदात्तः, तृतीयादौ। इदमः षष्ठ्यन्तम्, अन्वादेशे सप्तम्यन्तम्, अश् प्रथमान्तम्, अनुदात्तः प्रथमान्तम्, तृतीयादौ सप्तम्यन्तम्।

सूत्रार्थः – अन्वादेशविषये इदम्शब्दस्य स्थाने अनुदात्त–अशादेशः भवति तृतीयादौ विभक्तौ परे।

व्याख्या – सामान्यतः कथनमादेशः तथा च अनुकथनमन्वादेशः। यस्य एकवारं ग्रहणं क्रियते तस्यैव अज्ञातकार्यार्थं पुनः ग्रहणकरणमेव अन्वादेशः। यथा – ''आभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता'' एतत् सामान्यकथनम्। ''आभ्यां अहरप्यधीतम्'' इति अनुकथनमन्वादेशः। यौ छात्रौ रात्रौ पठितवन्तौ, तौ एव दिवसे अपि पठितवन्तौ, अतः अनुकथनत्वात् ''आभ्यां अहरप्यधीत्'' इति वाक्ये अन्वादेशः।

अन्वादेशे इदम्शब्दस्य स्थाने अशादेशः भवति। शकारस्य इत्संज्ञाकारणात् शित् शित्त्वात् ''अनेकाल्शित्सर्वस्य'' इत्यनेन समग्र इद् भागस्य स्थाने अकारादेशो भवति। अस्य अशादेशस्य विधानं अकच्सहितं इदकम् शब्दस्य स्थानेऽपि भवति।

३५१. द्वितीयाटौस्स्वेनः २/४/३४।।

द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे।

किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः। यथा 'अनेन व्याकरणमधीतम् एनं छन्दोऽध्यापय' इति। 'अनयोः पवित्रं कुलम् एनयोः प्रभूतं स्वम्' इति। एनम्। एनौ। एनान्। एनेन। एनयोः। **इति मान्ताः।** गणयतेर्विच्। सुगण्। सुगणौ। सुगणः। सुगण्ठ्सु, सुगण्ट्सु, सुगण्सु। क्विप्। **'अनुनासिकस्य क्विझलोः–' (सू. २६६६)** इति दीर्घः। सुगाण्। सुगाणौ। सुगाणः। सुगाण्ठ्सु, सुगाण्ट्सु, सुगाण्सु। **इति णान्ताः।** परत्वादुपधादीर्घः, हल्ङ्याब्भ्यादिलोपः। ततो नलोपः, राजा।

द्वितीयाटौस्स्वेनः – विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – द्वितीयाटौस्सु, एनः। द्वितीयाटौस्सु सप्तम्यन्तम्, एनः प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः – ''इदमोऽन्वादेशेऽशनुदातस्तृतीयादौ'' इत्यतः इदमः, अनुदात्तः, अन्वादेशे तथा च ''एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ'' इत्यतः एतदः इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – द्वितीयाविभक्तौ परे टा परे ओसि च परे इदम् शब्दस्य तथा च एतद् शब्दस्य स्थाने एन आदेशो भवति अन्वादेशे।

व्याख्या – किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः। यथा – 'अनेन व्याकरणमधीतम् एनं छन्दोध्यापय' इति। 'अनयोः पवित्रं कुलम् एनयोः प्रभूतं स्वम्' इति।

प्रथमोदाहरणे व्याकरणमध्ययनरूपं कार्यं विद्यते तस्य विधातुं 'इदम्' (अनेन) शब्दो गृहीतः। पुनः छन्दः अध्ययनरूपं कार्यान्तरं विधातुम् अपि इदम् (एनम्) शब्दः कथितः। अतः पुनः कथनमेवान्वादेशः। इत्थमेव द्वितीयोदाहरणे ज्ञातव्यम्।

एषः अन्वादेशः द्वितीयाविभक्तौ टा-ओस् विभक्तौ च भवति। अतः अन्वादेशे एनम्, एनौ, एनान्। एनेन, एनयोः इति रूपाणि भवन्ति।

रूपलेखनप्रकारः – सुगण् – गणयतेर्विच् सुपूर्वकात् गणसंख्यानेधातोः विच्प्रत्यये, तस्य सर्वापहारिलोपे, ''अतो लोपः'' इत्यनेन अलोपे, 'सुगण्' इति सिद्धम्।

सुगण्ठ्सु-सुगण्ट्सु-सुगण्सु = सुगण्शब्दात् प्रातिपदिकात् सुपि, ''ङ्णोः कुक्टुक् शरि'' इत्यनेन विकल्पेन टुगागमेऽनुबन्धलोपे, ''चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्'' इति वार्तिकेन टस्य ठकारे, 'सुगण्ठ्सु-सुगण्ट्सु-सुगण्सु' इति सिद्धानि।

सुगाण् – सुपूर्वकात् गणधातोः ''क्विप् च'' इत्यनेन क्विपि तस्य सर्वापहारिलोपत्वात् अलोपे, ''अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति'' इत्यनेनोपधादीर्घे, 'सुगाण्' इति सिद्धम्

३५२. न ङिसम्बुद्ध्योः ८/२/८॥

नस्य लोपो न स्याद् ङौ सम्बुद्धौ च। हे राजन्! ङौ तु छन्दस्युदाहरणम्, **'सुपां सुलुक्-' (सू. ३५६१)** इति ङेर्लुक्। निषेधसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणम्, 'परमे व्योमन्'। **'ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः' (वा. ४७८५)।** ङौ विषये उत्तरपदे परे 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इत्यस्य निषेधो वाच्य इत्यर्थः। चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः, ब्रह्मनिष्ठः। राजानौ। राजानः। राजानम्। राजानौ। **'अल्लोपोऽनः' (सू. २३४)।** श्चुत्वम्। न चाल्लोपः स्थानिवत्, पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्, नापि बहिरङ्गतया असिद्धः, यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति श्चुत्वस्यासिद्धतयान्तरङ्गाभावे परिभाषाया अप्रवृत्तेः। जञोर्ज्ञः, राज्ञः। राज्ञा।

न ङिसम्बुद्ध्योः – विधि (निषेधसूत्रम्)

पदच्छेदः – न, ङिसम्बुद्ध्योः। न अव्ययपदं, ङिसम्बुद्ध्योः सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – ''न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य'' इत्यतः न इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – नकारस्य लोपो न भवति ङिपरे सम्बुद्धिपरे च।

व्याख्या – ङौ तु छन्दस्युदाहरणम्। ङिपरक-उदाहरणन्तु वैदिकप्रयोगानि एव सन्ति, लौकिकानि न सन्ति। सुपां सुलुक् इति ङेर्लुक्। निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम्। परमे व्योमन्। परमशब्दः व्योमन् शब्दस्य विशेषणमस्ति। ''परम + ङि, व्योमन् + ङि'' इत्यत्र प्रथमपदे गुणे तथा च ''सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः'' इत्यनेन ङिलुकि, ''न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य'' इत्यनेन नलोपप्राप्ते परञ्च ''न ङिसम्बुद्ध्योः'' इत्यनेन निषेधे। व्योमन्पदे सम्बोधनस्य शङ्कानिवारणार्थे 'परमे' इति पदस्य प्रयोगं कृतं वर्तते। ''ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः'' (वार्तिकः ४८९५)

वार्तिकार्थः – उत्तरपदपरके ङि परे तु नलोपनिषेधस्यापि प्रतिषेधो भवति अर्थात् नलोपो भवति एव।

अनुवृत्तिः – न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इत्यतः 'नलोपः' तथा च न ङिसम्बुद्ध्योः इत्यनेन 'न' इत्यनुवर्तते।

व्याख्या – निषेधस्य निषेधः विधिः भवति यथा लोके शत्रोः शत्रुः मित्रं भवति इत्युक्ते नलोपो भवति एव। पूर्वपदस्य तथा चोत्तरपदस्य व्यवस्था समासे भवति, अतः एषः समस्त-पदस्य विषयोऽस्ति।

चर्मतिलः- चर्मणि तिला अस्य ''अस्मिन्नर्थे'' चर्मन् + ङि 'तिल + जस्' इति अलौकिकविग्रहात् बहुव्रीहिसमासे, प्रातिपदिकसंज्ञायाम्, सुपो लुकि, 'चर्मन् + तिल' इत्यवस्थायाम्, 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य'

इत्यनेन नलोपप्राप्ते "न ङिसम्बुद्ध्योः" इत्यनेन नलोपस्य निषेधप्राप्ते परञ्च 'ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्तिकेन पुनः नलोपे, स्वादिकार्ये च "चर्मतिलः" इति सिद्धम्। इत्थमेव 'ब्रह्मनिष्ठः' इति सिद्धं भवति।

न चाल्लोपः स्थानिवत्, पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्।"अत्र राजन्शब्दे अलोपे कृते सति" अचः परस्मिन् पूर्वविधौ इत्यनेन स्थानिवद्भावो भविष्यति, येन जकार-नकारयोर्मध्ये अकारबुद्धिकारणात् 'स्तोः श्चुना श्चुः' इत्यनेन श्चुत्वं न भविष्यति इति शङ्का न करणीया यतोहि "पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्" इत्यनेन स्थानिवद्भावस्य निषेधो भवति अतः श्चुत्वं भवति एव।

नापि बहिरङ्गतयासिद्धः, यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति श्चुत्वस्यासिद्धतयान्तरङ्गाभावे परिभाषाया अप्रवृत्तेः - "राज्+न्" इत्यत्र अन्तरंग-श्चुत्वं प्रति बहिरङ्गकार्यम् अल्लोपः असिद्धो भवति, इत्यपि कथयितुं न शक्यते। "अल्लोपोऽनः" इति सूत्रे भस्यपदस्य विद्यमानत्वात् अन्तरङ्गो विद्यते अतः "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इत्यनेन श्चुत्वस्य कर्तव्यतायां बहिरङ्ग अल्लोपस्य-असिद्धत्वकारणात् अकारव्यवधानात् श्चुत्वं न भवति, इत्यपि कथयितुं न शक्यते यतोहि "यथोद्देशं सञ्ज्ञापरिभाषम्" इत्यस्य पक्षे "वाह ऊठ्" इति सूत्रे ज्ञापितं षाष्ठीपरिभाषायाः दृष्टौ श्चुत्वशास्त्रस्य त्रिपादीकारणात् अन्तरङ्गत्वादपि असिद्धमेव ज्ञायते। अतः श्चुत्वकरणे नास्ति शङ्का।

एवञ्च "पूर्वत्रासिद्धम्" इति प्रत्यक्षसिद्धमस्ति तथा च "असिद्धं बहिमन्तरङ्गे" इति परिभाषा "वाह ऊठ्" इति सूत्राद् ज्ञापितत्वाद् आनुमानिकं विद्यते। अतः प्रत्यक्षापेक्षया आनुमानिकं गौणत्वात् श्चुत्वकरणे नास्ति बाधा।

रूपलेखनप्रकारः - राज्ञः - राजन्शब्दात् प्रातिपदिकात् शसि, अनुबन्धलोपे, भसंज्ञायाम्, "अल्लोपोऽनः" इति अकारलोपे, श्चुत्वे, "जञोर्ज्ञः" इति नियमेन 'ज्ञकारे' सस्य रुत्वे विसर्गे च "राज्ञः" इति सिद्धम्।

३५३. नलोपः सुप्स्वरसञ्ज्ञातुग्विधिषु कृति ८/२/२।।

सुब्विधौ स्वरविधौ सञ्ज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धः, नान्यत्र 'राजाश्वः' इत्यादौ। इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्त्वमैस्त्वं च न। राजभ्याम्। राजभिः। राज्ञे। राजभ्यः। राज्ञः। राज्ञोः। राज्ञाम्। राज्ञि, राजनि। प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा। प्रतिदिवानौ। प्रतिदिवानः। अस्य भविषयेऽल्लोपे कृते-

नलोपः सुप्स्वरसञ्ज्ञातुग्विधिषु कृति- नियमसूत्रम्।

पदच्छेदः - नलोपः, सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु, कृति। नलोपः प्रथमान्तम्, सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु सप्तम्यन्तम्, कृति सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः - "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यतः असिद्धः इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - सुब्विधौ, स्वरविधौ, सञ्ज्ञाविधौ, तथा च कृति तुग्विधौ नलोपः असिद्धः, अन्यत्र तु न भवति।

व्याख्या - उक्तविधयः सपादसप्ताध्यायाः विद्यन्ते तथा च "न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इति त्रैपादिकं सूत्रं विद्यते अतः "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यनेन विधीन् प्रति नकारलोपः स्वतः असिद्धो भवति, तर्हि सूत्रस्य एतस्य का आवश्यकता? समाधानं प्राप्यतेऽस्माभिः यत् सपादसप्ताध्यायीस्थानि सर्वाणि सूत्राणि प्रति नकारलोपोऽसिद्धत्वात् उक्तविधीन् प्रति नलोपोऽसिद्धः भवति नान्यत्र "राजाश्वः" इत्यादौ। "राज्ञः अश्वः" विग्रहात् समासात्, सुपो लुकि, "राज+अश्वः" इत्यवस्थायाम्, नलोपे, अत्र "नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति" इत्यनेन नलोपो नासिद्धे, "अकः सवर्णे दीर्घः" इत्यनेन सवर्णदीर्घे, "राजाश्वः" इति सिध्यति।

इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्त्वमैस्त्वं च न। राजभ्याम्, राजभिः, राज्ञे, राजभ्यः। "राजन् + भ्याम्, "राजन् + भिस्" "राजन् + भ्यस्" इत्यत्र हलादिविभक्तिषु "स्वादिष्वसर्वनामस्थाने" इत्यनेन पदसंज्ञायाम्, "न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इत्यनेन नलोपे, परञ्च नलोप असिद्धत्वात् - सुपि च ७.३.१०२ इति दीर्घो न भवति। "अतो भिस् ऐस्" ७.२.१ इत्यनेन ऐसादेशो न भवति। "बहुवचने झल्येत्" ७.३.१०३ इत्यनेन अस्य एत्वो न भवति।

सुब्विधौ नकारलोपासिद्धत्वस्य उदाहरणं "राजभ्याम्," राजभिः इत्यादीनि सन्ति। स्वरविधौ नकारलोपासिद्धत्वस्योदाहरणं राजवती वर्तते। सञ्ज्ञाविधौ उदाहरणानि दण्डिदत्तौ, दत्तदण्डिनौ सन्ति तथा च कृति परे

तुग्विधौ वृत्रहभ्याम् विद्यते।

प्रतिदिवा – प्रतिदीव्यतीति। प्रतिपूर्वकात् दिवुक्रीडादिषु धातोः ''कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः'' इत्यनेन कनिन्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, प्रतिदिवन् शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ, उपधादीर्घे, विभक्तिलोपे, नलोपे च ''प्रतिदिवा'' इति सिद्धम्। अस्य भविषयेऽल्लोपे कृते। यत्र ''यचि भम्'' इत्यनेन भसंज्ञा भवति तत्र ''अल्लोपोऽनः'' इत्यनेन अलोपे।

३५४. हलि च ८/२/७७।।

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्याद्धलि। न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम्, दीर्घविधौ तन्निषेधात्। बहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन न प्रवर्तते। प्रतिदीव्नः। प्रतिदीव्ना इत्यादि। यज्वा यज्वानौ। यज्वानः।

हलि च– विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – हलि च। हलि सप्तम्यन्तम्, च अव्ययपदम्।

अनुवृत्तिः – ''सिपि धातोः रुर्वा'' इत्यतः धातोः तथा च ''र्वोरुपधाया दीर्घ इकः'' इत्यतः पूर्णसूत्रस्यैवानुवृत्तिः इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – हलि परे रेफान्तधातोः वकारान्तधातोः चोपधायाः इक् स्थाने दीर्घो भवति।

रूपलेखनप्रकारः – प्रतिदीव्नः – प्रतिदिवन् शब्दात् प्रातिपदिकात् शसि, भसंज्ञायाम् ''अल्लोपोऽनः'' इत्यनेन अलोपे, वकारान्तधातुत्वात् ''हलि च'' इत्यनेन दीर्घे सस्य रुत्वे विसर्गे च ''प्रतिदीव्नः'' इति सिद्धम्।

विशेषः – न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम्, दीर्घविधौ तन्निषेधात्। ''प्रतिदीव्नः'' इत्यत्र अजादिविभक्तौ ''अल्लोपोऽनः'' इत्यनेन अलोपे ''अचः परस्मिन् पूर्वविधौ'' इत्यनेन अलोपस्य स्थनिवद्भावत्वात् ''हलि च'' इत्यनेन कथं दीर्घो भवितुमर्हति? समाधानमेतत् यत् अत्र दीर्घविधित्वात् ''न पदान्त.'' इत्यनेन स्थानिवद् भावस्य निषेधो भवति, अतः दीर्घो भवति।

बहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन न प्रवर्तते प्रतिदीव्नः। प्रतिदीव्ना इत्यादि। ''असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यनेन अन्तरङ्गकार्यदीर्घकरणे बहिरङ्गकार्यं अलोपकरणस्य शङ्कायाः निवारणं ''यथोद्देश'' पक्षे षष्ठाध्यायस्य ''वाह ऊठ्'' सूत्रे ज्ञापितम् असिद्धपरिभाषां प्रति दीर्घविधानम् अन्तरङ्गत्वादपि त्रैपादिक-असिद्धत्वात् भवति एव।

३५५. न संयोगाद्वमन्तात् ६/४/१३७।।

वकारमकारान्तसंयोगात् परस्याऽनोऽकारस्य लोपो न स्यात् यज्वनः। यज्वना। यज्वभ्याम् इत्यादि। ब्रह्मणः। ब्रह्मणा। ब्रह्मभ्याम् इत्यादि।

न संयोगाद्वमन्तात् विधि (निषेध) सूत्रम्।

पदच्छेदः – न संयोगात्, वमन्तात् न अव्ययपदम्। संयोगात् पञ्चम्यन्तम्, वमन्तात् पञ्चम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – ''अल्लोपोऽनः'' इत्यतः अनः इत्युनवर्तते।

सूत्रार्थः – वकारान्तसंयोगात् तथा च मकारान्तसंयोगात् परस्य अनः यः अकारः तस्य लोपो न भवति।

रूपलेखनप्रकारः – यज्वनः– यज्वन्शब्दात् प्रातिपदिकात् शसि, अनुबन्धलोपे, भसंज्ञायाम्, ''अल्लोपोऽनः'' इत्यनेन अलोपप्राप्ते परञ्च ''न संयोगाद्वमन्तात्'' इत्यनेन अलोपनिषेधे, सस्य रुत्वे विसर्गे च, ''यज्वनः'' इति। मकारान्तसंयोगस्योदाहरणं ब्रह्मणः, अपि इत्थमेव सिध्यति।

३५६ इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ६/४/१२।।

एषां शावेवोपधाया दीर्घः, नान्यत्र। इति निषेधे प्राप्ते–

इन्हपूषार्यम्णां शौ– नियमसूत्रम्।

पदच्छेदः – इन् च हन् च पूषा च अर्यमा च तेषामितरेतरद्वन्द्वः इन्हन्पूषार्यम्णां षष्ठ्यन्तम्, शौ सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – ''नोपधायाः'' इत्यतः उपधायाः तथा च ''ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः'' इत्यतः दीर्घः इत्यनुवर्तते।
सूत्रार्थः – इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्यन्तानाम् उपधाया दीर्घो भवति शि परे एव।
विशेषः – उपर्युक्तनकारान्तशब्देषु ''सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ'' इत्यनेन स्वतः दीर्घप्राप्तिः भवति परञ्च अस्मिन्सूत्रे इन्, हन् पूषन् तथा अर्यमन्शब्देषु केवलं शिपरे (जस्-शस्परे) एव दीर्घविधानं भवति।

३५७. सौ च ६/४/१३।।

इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे। वृत्रहा। हे वृत्रहन्। **'एकाजुत्तरपदे-' (सू. ३०७)** इति णत्वम्, वृत्रहणौ, वृत्रहणः। वृत्रहणम्, वृत्रहणौ।

सौ च – विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – सौ सप्तम्यन्तम्, च अव्ययपदम्।
अनुवृत्तिः – ''इन्हन्पूषार्यम्णां शौ'' इत्यतः इन्हन्पूषार्यम्णाम्'' ''नोपधायाः'' इत्यतः उपधायाः, 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः'' इत्यतः दीर्घः तथा च ''सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ'' इत्यनेन असम्बुद्धौ इत्यनुवर्तते।
सूत्रार्थः – सम्बुद्धिभिन्ने सुपरे इन्हनाद्यन्तानाम् उपधाया दीर्घो भवति। 'इन्हन्.' इत्यस्य अपवादोऽस्ति सूत्रमिदम्।
रूपलेखनप्रकारः – **वृत्रहा** – 'वृत्रं हतवान्' इति विग्रहे क्विपि, क्विब्प्रत्ययस्य सर्वापहारिलोपे, समासकार्ये वृत्रहन्शब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ, अनुबन्धलोपे, ''इन्हन्पूषार्यम्णां शौ'' इत्यनेन निषेधात् ''सौ च'' इति उपधादीर्घे, सुलोपे, नलोपे च कृते ''वृत्रहा'' इति सिद्धम्।

वृत्रहणौ – इत्यत्र ''एकाजुत्तरपदे णः'' इत्यनेन णत्वविधानात् ''वृत्रहणौ'' इति सिद्धम्।

३५८. हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ७/३/५४।।

ञिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात्।

हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु– विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – हः, हन्तेः, ञ्णिन्नेषु। ञ्णितौ च नश्च तेषामितरेतरद्वन्द्वो ञ्णिन्नाः, तेषु ञ्णिन्नेषु।
अनुवृत्तिः – ''चजोः कु घिण्ण्यतोः'' इत्यतः कु इत्यनुवर्तते 'अङ्गस्य' इत्यस्याधिकारः वर्तते।
सूत्रार्थः – सूत्रार्थस्तु स्पष्ट एव।
व्याख्या – ''वृत्रघ्नः'' इत्यत्र समासत्वात् ''अट्कुप्वाङ्'' इत्यनेन तु णत्वप्राप्तिः न भवति परञ्च ''एकाजुत्तरपदे णः'' इत्यनेन णत्वप्राप्तिः भवितुमर्हति, तत् कथमिति चेत् ''अल्लोपोऽनः'' इति अकारलोपत्वादपि ''अचः परस्मिन् पूर्वविधौ'' इत्यनेन अकारस्य स्थानिवद्भावत्वात् उत्तरपदे तु अकारस्थितत्वात् णत्वप्राप्तिः भवति अतः अस्य णत्वप्राप्तेः वारणार्थं ''हन्तेरत्पूर्वस्य'' इत्यस्य भाष्यसम्मतं योगविभागस्य व्याख्या क्रियते।

३५९ (क). हन्तेः ८/४/२२।।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात्। प्रहण्यात्।

हन्तेः–विधिसूत्रम्। षष्ठ्यन्तमेकपदं सूत्रम्।

अनुवृत्तिः – ''रषाभ्यां नो णः समानपदे'' इत्यतः रषाभ्यां, नः, णः ''अट्कुप्वाङ-'' इत्यतः सकलसूत्रस्य तथा च ''उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य'' इत्यतः उपसर्गात् इत्यनुवर्तते।
सूत्रार्थः – उपसर्गात् निमित्तात् रेफषकाराभ्यां परे हन्तेः नस्य णत्वं स्यात्।
रूपलेखनप्रकारः – **प्रहण्यात्** – प्र-उपसर्गपूर्वात् हन्यात् इत्यत्र ''हन्तेः'' इत्यनेन णत्वे, 'प्रहण्यात्' इति सिद्धम्।

३५९ (ख). अत्पूर्वस्य ८/४/२२।।

हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वम्, नान्यस्य। प्रघ्नन्ति। योगविभागसामर्थ्यात् **'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' (प. ६२) इति न्यायं** बाधित्वा **'एकाजुत्तरपदे-' (सू. ३०७)** इति णत्वमपि निवर्तते। नकारे परे

कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवत्, वृत्रघ्नः। वृत्रघ्ना इत्यादि। यत्तु 'वृत्रघ्नः' इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तं, तद् भाष्यवार्तिकविरुद्धम्। एवं शार्ङ्गिन्, यशस्विन्, अर्यमन्, पूषन्। यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि '**इन्हन्-**' **(सू. ३५६)** इत्यत्र ग्रहणं भवत्येव, '**अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति**' **(प. १७)** इति वचनात्। अर्यम्णि, अर्यमणि। पूष्णि, पूषणि।

अत्पूर्वस्य नियमसूत्रम्।

अनुवृत्तिः – ''रषाभ्यां नो णः समानपदे'' इत्यतः रषाभ्यां, नः णः ''हन्तेः'' इत्यस्य तथा च ''उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य'' इत्यतः उपसर्गात् इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – उपसर्गात् निमित्तात् रेफषकाराभ्यां परे उत्तरपदस्थे हन्धातोः नस्य णत्वं स्यात् अत्पूर्वकनकारस्य एव, नान्यस्य।

रूपलेखनप्रकारः – **प्रघ्नन्ति** – प्रपूर्वात् हन्धातोः झिप्रत्यये, अन्तादेशे, शपो लुकि, 'गमहन-' इत्यनेनोपधालोपे, ''होहन्तेर्ञ्णिन्नेषु'' इत्यनेन कुत्वे, ''प्र + घ्न् + अन्ति'' इत्यवस्थायाम्, अत्रस्थनकारस्तु अवर्णपूर्वकं नास्ति, अतः ''अत्पूर्वस्य'' इत्यनेन न णत्वे ''प्रघ्नन्ति'' इति सिद्धम्।

व्याख्या – योगविभागसामर्थ्यात् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' (प. ६२) इति न्यायं बाधित्वा एकाजुत्तरपदे (सू. ३०७) इति णत्वमपि निवर्तते। नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवत्, वृत्रघ्नः। वृत्रघ्ना इत्यादि।

''हन्तेरत्पूर्वस्य'' इति सूत्रस्य योगविभागसामर्थ्यात् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा इति परिभाषां प्रबाध्य केवलं ''हन्तेः'' इति सूत्रेण प्राप्तणत्वस्य एव न परञ्च तस्य पूर्वस्थं ''एकाजुत्तरपदे णः'' इत्यनेन प्राप्तणत्वस्यापि ''अत्पूर्वस्य'' इत्यनेन निवृत्तिः भवति। तथा च नकारपरत्वात् कुत्वविधिसामर्थ्यात् अकारलोपस्य स्थानिवद्भावः न भवति। अतः हस्य घत्वादेशः भवति। तथा च योगविभागस्य विषये ''पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् अस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिः न।

यत्तु वृत्रघ्नः इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तं, तद्भाष्यवार्तिकविरूद्धम्। ''वृत्रघ्नः'' इत्यत्र माधवमतेवैकल्पिकणत्वं भवति, तत्तु भाष्यवार्तिकविरूद्धं विद्यते। तेषां मते नस्य णत्वकरणे एकाल्निमित्तं विद्यते, अनल्विधौ तु न स्थानिवद् भावे। अतः ''प्रातिपदिकान्तस्य नुम्विभक्तिषु च'' इत्यनेन वैकल्पिकणत्वे, परञ्च दीक्षितमते तु ''अत्पूर्वस्य'' इत्यस्य योगविभागसामर्थ्यात् ''प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च'' इति सूत्रस्यापि निवर्तको विद्यते। सम्बन्धेऽस्मिन् भाष्यकारः वार्तिककारश्च प्रमाणयतः। एवं शार्ङ्गिन्, यशस्विन्, अर्यमन्, पूषन्। यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि। इन्हन् इत्यत्र ग्रहणं भवत्येव। अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति इति वचनात्। अर्यम्णि-अर्यमणि। पूष्णि-पूषणि।

''यशोऽस्यास्ति अस्मिन्नर्थे'' अस्मायामेधास्रजो विनिः इत्यनेन विनिप्रत्यये, इत्यत्र समुदायो ह्यर्थवान् तस्यैकदेशोऽनर्थकः इति नियमात् विन्प्रत्ययस्य इन्-अनर्थकत्वात् ''अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्'' इति परिभाषासहकारेण ''इन्हन्पूषार्यम्णां शौ'' सूत्रे इन्-अनकर्थस्य ग्रहणं न भवितव्यम्, परञ्च अनिनस्मन्ग्रगहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति इति परिभाषा वचनात् इन्-इत्यस्यग्रहणसामर्थ्यादुपधादीर्घे, 'यशस्वी' इति सिध्यति।

अर्यम्णि-अर्यमणि – अर्यमन्शब्दात् प्रातिपदिकात् ङिप्रत्यये, ''विभाषा ङिश्यो'' इत्यनेन वैकल्पिकाकारलोपे, ''अर्यम्णि-अर्यमणि'' इति सिद्धं। इत्थमेव पूषन्शब्दादपि ''पूष्णि-पूषणि'' इति।

विशेषः – अग्रिमसूत्रे 'बहुलं' इति पदस्य प्रयोगोऽस्ति। तस्य चतुरर्थाः भवन्ति। बहुलविषये वैयाकरणजगति एकप्रसिद्धः श्लोकोऽस्ति-

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव।

शिष्टप्रयोगाननुसृत्य लोके विज्ञेयमेतद् बहुलग्रहे तु।।

३६०. मघवा बहुलम् ६/४/१२८।।

मघवन्-शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात्। ऋ इत्।

मघवा बहुलम् - विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - मघव, बहुलम्। मघवा षष्ठ्यर्थे प्रथमान्तम्, बहुलं प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः - 'अर्वणस्त्रसावनञः' इत्यतः तृ इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - मघवन् शब्दस्य स्थाने विकल्पेन तृ इत्यन्तादेशः। ऋकारस्य इत्संज्ञायाम् अनेकाल्त्वाभावात् सर्वादेशत्वं न भवति।

व्याख्या - तृ इत्यत्र अल्द्वयम्। तथा च ''अनेकाल्शित्सर्वस्य'' इत्यनेन सर्वादेशस्यप्राप्तिः परञ्च तृ अनेकाल्वं न विद्यते यतोहि ''नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्'' इत्यनेन अभिप्रायः स्वीक्रियते यत् अनुबन्धं स्वीकृत्य अनेकालव्यवस्था न भवति। 'तृ' इति तु सानुबन्धम् अनेकाल्त्वं परञ्च अनुबन्धरहितं तु एकाल्त्वम्। अतः ''अलोऽन्त्यस्य'' इत्यनेन सहकारेण मघवन्शब्दस्य नकारस्य स्थाने णत्वप्राप्तिः भवति।

३६१. उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ७/१/७०।।

अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यात् सर्वनामस्थाने परे।

उपधादीर्घः। मघवान्। इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति, बहुलग्रहणात्। तथा च '**श्वन्नुक्षन्-**' **(उ. सू. १६५)** इति निपातनात् मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे। 'हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ' इति भट्टिः। मघवन्तौ। मघवन्तः। हे मघवन्! मघवन्तम्। मघवन्तौ। मघवतः। मघवता। मघवद्भ्याम् इत्यादि। तृत्वाभावे मघवा। 'छन्दसीवनिपौ च' इति वनिबन्तं मध्योदात्तं छन्दस्येव। अन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेषः। मघवानौ। मघवानः। सुटि राजवत्।

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः- विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - उगिदचां, सर्वनामस्थाने, अधातोः। उगिदचां षष्ठ्यन्तम्, सर्वनामस्थाने सप्तम्यन्तम्, अधातोः षष्ठ्यन्तम्।

अनुवृत्तिः - ''इदितो नुम् धातोः'' इत्यतः नुम् इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः- धातुभिन्नस्य उगितः अञ्च् धातोश्च नुमागमो भवति सर्वनामस्थाने परे। नुमागमस्य मित्कारणात् ''मिदचोऽन्त्यात्परः'' इति परिभाषया भवति। तथा च परिभाषा ''अनियमे नियमकारिणी' भवति।

विशेष- इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति, बहुलग्रहणात्।

''मघवन्त् इत्यत्र'' संयोगान्तस्य लोपः ८/२/२३ इति सूत्रेण तकारस्य संयोगान्तलोपः भवति तथा च दीर्घकरणे संयोगान्तलोपस्य असिद्धत्वं कथन्न भवति?

समाधानमस्य विद्यते 'बहुलग्रहणात्'।

''मघवा बहुलम्'' सूत्रेऽस्मिन् 'बहुलम्' ग्रहणं कृतं विद्यते न तु 'वा' इति पदस्य। 'वा' इत्यस्यार्थः विकल्पेन। परञ्च बहुलमित्यस्यार्थः बहून् अर्थान् लाति 'बहुलम' इत्यस्य चत्वारः अर्थाः भवन्ति, तेषु एतत् सूत्रं क्वचिद् 'अन्यदेव' इत्यस्यार्थस्य उदाहरणं विद्यते।

तथा च। श्वन्नुक्षन्- इति निपातनात् मघ शब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे। आचार्यकैयटस्य मतानुसारेण ''मघवा बहुलम्'' इति सूत्रं विनापि ''मघवान्'' तथा च ''मघवा'' रूपाणां सिद्धिः भवति। मघमस्यास्तीति मघवा। भाष्ये मतुपि तु मघवत् शब्दः।'' ''मघवा बहुलम्'' इत्येतन्न कर्तव्यम्। श्वन्नुक्षन्निति निपातनात् मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वात्' इति। ''केशाद्वोऽन्यतरस्याम्'' इति सूत्रे कैयटः।

हविर्जक्षति निः शङ्को मखेषु मघवानसौ। इति भट्टिः। मघवन्शब्दे दीर्घः भवति। अस्य प्रमाणम् आचार्यभट्टेः श्लोकः एषः तथा च अस्मिन् प्रयोगे 'मघवान् असौ।

व्याख्या – 'छन्दसीवनिपौ च' इति वनिबन्तं मध्योदात्तं छान्दस्येव अन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेषः।

"केशाद्वोऽन्यतरस्याम्" इति सूत्रे पठितः "छन्दसि ईवनिपौ च वक्तव्यौ" इति वार्तिकेन मघशब्दात् वनिप्प्रत्यये 'मघवन्' इति निष्पद्यते। तथा च मघवानमीमहे इत्युदाहरणमपि दत्तं विद्यते। वनिप्प्रत्ययान्तः मघवन्शब्दः मध्योदात्तम्। धनवाची 'मघ' शब्दस्तु अन्तोदात्तम्। वनिप्प्रत्ययकारणात् पित्कारणात् 'व' अनुदात्तम् द्वयोः शब्दयोः योगत्वात् उदात्तपर-अनुदात्तं वकारः स्वरितं भवति। लोकप्रयुक्तं मघवन्शब्दः अव्युत्पन्नकारणात् अन्तोदात्तं विद्यते। एतत् लोके वेदे चोभयत्र प्रयोक्तुं शक्यते।

३६२. श्वयुवमघोनामतद्धिते ६/४/१३३।।

अन्नन्तानां भसञ्ज्ञकानामेषामतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात्।

'सम्प्रसारणाच्च' (सू. ३३०)। 'आद् गुणः (सू. ६९)। मघोनः। अन्नन्तानाम् किम्? मघवतः। मघवता। स्त्रियां मघवती। अतद्धिते किम्? माघवनम्। मघोना। मघवभ्याम् इत्यादि। शुनः। शुना। श्वभ्यामित्यादि। युवन्-शब्दे वस्योत्वे कृते-

श्वयुवमधोनामतद्धिते – विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – श्वयुवमघोनाम्, अतद्धिते। श्वा च युवा च मघवा च तेषमितरेतरद्वन्द्वः। श्वयुवमघोनां षष्ठ्यन्तम्, अतद्धिते सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – "अल्लोपोऽनः" इत्यतः अनाम् इत्यपकृष्यते। वसोः सम्प्रसारणम् इत्यतः सम्प्रसारणम् इत्यनुवर्तते। 'भस्य' इत्यस्याधिकारः।

सूत्रार्थः – श्वशब्दे युवशब्दे तथा च मघवत्शब्दे वकारस्य उकारः सम्प्रसारणं भवति भसंज्ञायाम् अतद्धिते प्रत्यये।

रूपलेखनप्रकारः – मघोनः – मघवन्शब्दात् तृत्वाभावे, शसि, अनुबन्धलोपे, भसंज्ञायाम्, "श्वयुवमघोनामतद्धिते" इत्यनेन वस्य सम्प्रसारणमुकारे, "मघ उ अन् + अस्" इत्यवस्थायाम्, "सम्प्रसारणाच्च" इत्यनेन पररूपमेकादेशे, गुणे सस्य रुत्वे विसर्गे च "मघोनः" इति सिद्धम्।

(१) प्रत्युदाहरणम् अन्नन्तानां किम्? मघवतः, मघवता। "श्वयुवमघोनामतद्धिते" इत्यनेन अन्नन्ताशब्देषु एव सम्प्रसारणं भवति, अन्यत्र न। अत्र माभूत्। यत्र मघवन्शब्दस्य "मघवा बहुलम्" इत्यनेन तृ-आदेशः भवति तत्र अन्नन्तशब्दस्याऽभावे सम्प्रसारणं न भवति

(२) स्त्रियां मघवती-इत्यत्र मघवत्शब्दः उगित् वर्तते अतः स्त्रीत्वविवक्षायां "उगितश्च" इत्यनेन ङीप्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे 'मघवती इति सिध्यति। अत्र 'अन्नन्तानाम्' इति पदस्याभावे अत्रापि सम्प्रसारणस्य प्राप्तिः भवितुमर्हति, अतः सा माभूत्, अतः 'अन्नन्तानां' इति कथितं वर्तते।

(३) अतद्धिते किम्? माघवनम्। मघोना। मघवभ्याम् इत्यादि तद्धितप्रत्यये परे सम्प्रसारणं माभूत्, अतः अतद्धिते इति कथितम्। यथा – माघवनम्। मघवा देवता अस्य "अस्मिन्नर्थे मघवन्शब्दात् "सास्य देवता" इत्यनेनाणि, "मघवन् + अण्" इत्यवस्थायाम्, "अतद्धिते इति पदप्रयोगत्वात्" श्वयुवमघोनामतद्धिते इत्यनेन सम्प्रसारणं न भवति।

मघवन् शब्दस्य तृत्वाभावपक्षे रूपाणि

	एकवचनम्	द्विवचनं	बहुवचनम्
प्रथमा	मघवा	मघवानौ	मघवानः
द्वितीया	मघवानम्	मघवानौ	मघोनः

तृतीया	मघोना	मघवभ्याम्	मघवभिः
चतुर्थी	मघोने	मघवभ्याम्	मघवभ्यः
पञ्चमी	मघोनः	मघवभ्याम्	मघवभ्यः
षष्ठी	मघोनः	मघोनोः	मघोनाम्
सप्तमी	मघोनि	मघोनोः	मघवसु
सम्बोधनं	हे मघवन्!	हे मघवानौ!	हे मघवानः!

विशेषः – ''श्वयुवमघोनामतद्धित'' इति सूत्रस्यप्रसङ्गे एकं सुभाषितं प्रसिद्धं वर्तते –

कांच मणि काञ्चनमेकसूत्रे ग्रथ्नासि बाले किमिदं विचित्रम्।
विचारवान् पाणिनिरेकसूत्रे श्वानं युवानं मघवानमाह।।

३६३. न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ६/१/३७।।

सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न स्यात्।

इति यकारस्य नेत्त्वम्। अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम्।

यूनः। यूना। युवभ्यामित्यादि। अर्वा। हे अर्वन्!

न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्– विधि (निषेध) सूत्रम्।

पदच्छेदः – न, सम्प्रसारणे, सम्प्रसारणम्। न अव्ययपदं, सम्प्रसारणे सप्तम्यन्तं, सम्प्रसारणं प्रथमान्तम्।

सूत्रार्थः – सम्प्रसारणे परे पूर्वस्य यणः स्थाने सम्प्रसारणं न भवति। अस्मात् निषेधात् एव युवन् शब्दस्य यकारस्य न सम्प्रसारणम् इकारः। अस्मात् ज्ञापकसामर्थ्यात् यणद्वये सति परस्य यणः स्थाने एव पूर्वं सम्प्रसारणं भवति।

व्याख्या – इति यकारस्य नेत्वम्। अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणम्। यूनः। यूना। युवभ्यामित्यादि। ''युवन्'' इत्यत्र परयण्वर्णस्यवकारस्य स्थाने सम्प्रसारणाात् पूर्वयण्वर्णस्य यकारस्य स्थाने सम्प्रसारणं नाभवत्।

तथा च यत्र यण्द्वयं स्यात् तत्र परस्य यणः स्थाने एव पूर्वं सम्प्रसारणं भवति। अग्रे यदा पूर्वयणः स्थाने सम्प्रसारणप्राप्तिः भविष्यति तदा ''न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्'' इत्यनेन निषेधः भविष्यति।

रूपलेखनप्रकारः:- **यूनः** – युवन्शब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां, शसि, भसञ्ज्ञायाम्, ''इग्यणः सम्प्रसारणम्'' इत्यनेन सम्प्रसारणसंज्ञायाम्, ''श्वयुवमघोनामतद्धिते'' इत्यनेन वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे, यु उ अन् + अस् इत्यवस्थायाम्, ''सम्प्रसारणाच्च'' इति पूर्वरूपमेकादेशे, यकारस्य स्थाने पुनः सम्प्रसारणप्राप्ते परञ्च ''न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्'' इत्यनेन निषेधे, सस्य रुत्वे विसर्गे न यूनः इति सिद्धम्।

३६४. अर्वणस्त्रसावनञः ६/४/१२७।।

नञा रहितस्यार्वन्नित्यस्याङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशः स्यात्, न तु सौ।

उगित्त्वान्नुम्। अर्वन्तौ। अर्वन्तः। अर्वन्तम्। अवन्तौ। अर्वतः। अर्वता। अर्वद्भ्याम् इत्यादि। अनञः किम्? अनर्वा। यज्ववत्।

अवर्णस्रसावनञः – विधिसूत्रम्

पदच्छेदः – अर्वणः तृ, असौ, अनञः। न विद्यते नञ् यस्य स अनञ., तस्य अनञः। अर्वणः षष्ठ्यन्तम्, तृ लुप्तप्रथमाकम्, असौ सप्तम्यन्तम्, अनञः षष्ठ्यन्तम्। अङ्गस्याधिकारः।

सूत्रार्थः – सुभिन्ने प्रत्यये परे अर्वन्शब्दस्य तृ अन्तादेशः भवति, नञ्युक्तस्य अनर्वन् इत्यस्य तु न भवति।

व्याख्या – उगित्वान्नुम्। तृ इत्यत्र ऋकारस्य इत्संज्ञाकारणात् 'अर्वत्शब्दः उगित् वर्तते अतः' उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इत्यनेन नुमागमः भवति।

रूपलेखनप्रकारः – **अर्वन्तौ** – अर्वन् शब्दात् प्रातिपदिकात् औविभक्तौ ''अर्वणस्त्रसावनञः'' इत्यनेन नकारस्य तृ–

आदेशे, अनुबन्धलोपे ''उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातो:'' इत्यनेन नुमि, अनुबन्धलोपे, अनुस्वारे, परसवर्णे, 'अर्वन्तौ' इति सिद्धम्।

प्रत्युदाहरणम् – अनञ: किम्? अनर्वा। यज्ववत्। ''अर्वणस्त्रसावनञ:'' सूत्रेऽस्मिन् 'अनञ:' इति पदस्य प्रयोजनं विद्यते यत् नञ्रहितं अर्वन्शब्दस्य तृ-आदेश: भवति, न तु नञ्सहितं अर्वन्शब्दस्य स्थाने। ''न अर्वा'' विग्रहेऽस्मिन् नञ्समासत्वात् अनर्वन्शब्दे तृ-आदेशो न भवति, अत: शब्दरूपं यज्वन्वत् चलति।

३६५. पथिमथ्यृभुक्षामात् ७/१/८५।।

एषामाकारोऽन्तादेश: स्यात्सौ परे।

आ आत् इति प्रश्लेषेण शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिक:।

पथिमथ्यृभुक्षामात्-विधिसूत्रम्।

पदच्छेद: – पथिमथ्यृभुक्षाम्, आत्। पन्थाश्च मन्थाश्च ऋभुक्षाश्च तेषामितरेतरद्वन्द्व:। पथिमथ्यृभुक्षां षष्ठ्यन्तम् आत् प्रथमान्तम्।

अनुवृत्ति: – ''सावनडुह:'' इत्यत: सौ इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थ: – पथिन्शब्दस्य मथिन्शब्दस्य ऋभक्षिन् शब्दस्य आकार अन्तादेशो भवति अर्थात् उक्तानां त्रयाणां शब्दानां नकारस्य आ आदेशो भवति।

व्याख्या – आ आत् इति प्रश्लेषेण शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिक:। अत्र एषा शङ्का भवति यत् स्थानीनकार: सानुनासिक: अत: अस्य स्थाने सानुनासिक: आदेश एव भवितव्य: किन्तु तथा न। भट्टोजिदीक्षितस्यानुसारं आत्शब्दे 'आ + आत्' इति प्रश्लेषोऽस्ति। ''भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न'' परिभाषया सानुनासिक-आकारे आत् पदे प्रश्लेषो व्यर्थम्। अत: अनुनासिकस्य ग्रहणं व्यर्थम्।

३६६. इतोऽत् सर्वनामस्थाने ७/१/८६।।

पथ्यादेरिकारस्याकार: स्यात् सर्वनामस्थाने परे।

इतोइत्सर्वनामस्थाने विधिसूत्रम्।

पदच्छेद: – इत:, अत्, सर्वनामस्थाने। इत: षष्ठ्यन्तम् अत् प्रथमान्तम्, सर्वनामस्थाने सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्ति: – ''पथिमथ्यृभुक्षामत्'' इत्यत: पथिमथ्यृभुक्षाम् इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थ: – पथिन् शब्दस्य मथिन्शब्दस्य ऋभुक्षिन् शब्दस्य च य: इकार: तस्य स्थाने अकारदेशो भवति सर्वनामस्थाने परे।

३६७. थो न्थ: ७/१/८७।।

पथिमथोस्थस्य न्थादेश: स्यात् सर्वनामस्थाने परे।

पन्था:। पन्थानौ। पन्थान:। पन्थानम्। पन्थानौ।

थोन्थ:-विधिसूत्रम्।

पदच्छेद: – थ: षष्ठ्यन्तम्, न्थ: प्रथमान्तम्।

अनुवृत्ति: – ''पथिमथ्यृभुक्षामात्'' इत्यत: पथिमथ्यृभुक्षां तथा च इतोऽत्सर्वनामस्थाने इत्यत: सर्वनाम स्थाने इत्युनवर्तते।

सूत्रार्थ: – पथिन्शब्दस्य मथिन्शब्दस्य य: थकार: तस्य स्थाने न्थ आदेशो भवति।

रूपलेखनप्रकार: – पन्था: – पथिन्शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ, पथिमथ्यृभुक्षामात् इत्यनेन नस्य आत्वे ''इतोऽत्सर्वनामस्थाने'' इति इकारस्य अत्वे ''थोन्थ:'' इत्यनेन थस्य न्थादेशे, सवर्णदीर्घे, सस्य रुत्वे विसर्गे च 'पन्था:' इति सिद्धम्। इत्वमेव सर्वनामस्थाने रूपं चलति।

३६८. भस्य टेर्लोप: ७/१/८८।।

भसञ्ज्ञकस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात्।

पथः। पथा। पथिभ्यामित्यादि। एवं मन्थाः, ऋभुक्षाः। स्त्रियां नान्तलक्षणे ङीपि भत्वाट्टिलोपः। सुपथी, सुमथी नगरी। अनृभुक्षी सेना। आत्त्वं नंपुसके न भवति **'न लुमता-' (सू. २६३)** इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्। सुपथि वनम्।

'सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः' (वा. ४७८६)। हे सुपथिन्!, हे सुपथि!। **'नलोपः सुप्स्वर-' (सू. ३५३)** इति नलोपस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वस्य गुणो न। द्विवचने भत्वाट्टिलोपः। सुपथी। शौ सर्वनामस्थानत्वात् सुपन्थानि। पुनरपि सुपथि, सुपथी, सुपन्थानि। सुपथा। सुपथे। सुपथिभ्यामित्यादि।

भस्य टेर्लोपः-विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - भस्य, टेः, लोपः। भस्य षष्ठ्यन्तम्, टेः षष्ठ्यन्तम् लोपः प्रथमान्तपदम्।

अनुवृत्तिः - ''पथिमथ्यृभुक्षामात्'' इत्यतः पथिमथ्यृभुक्षाम् इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - भसंज्ञकस्य पथिन्शब्दस्य मथिन्शब्दस्य ऋभुक्षिन्शब्दस्य च टिलोपो भवति।

रूपलेखनप्रकारः - पथः - पथिन् शब्दात् शसि, अनुबन्धलोपे, 'यचि भम्' इत्यनेन भसंज्ञायाम् ''अचोऽन्त्यादि टि'' इत्यनेन इन्भागस्य टिसंज्ञायाम्, 'भस्य टेर्लोपः'' इति सूत्रेण इनो लोपे, सस्य रुत्वे विसर्गे च ''पथः'' इति सिद्धम्।

व्याख्या - (क) स्त्रियां नान्तलक्षणे ङीपि भत्वाट्टिलोपः। सुपथी, सुमथी नगरी। अनृभुक्षी सेना।

''सु शोभनः पन्थाः अस्याः, शोभनः मन्थाः यस्याः इति विग्रहात् बहुव्रीहिसमासत्वात्, स्त्रीलिङ्गे सुपथिन्, सुमथिन् शब्दात् नान्तलक्षणत्वात्, ऋन्नेभ्यो ङीप् इत्यनेन ङीपि, अनुबन्धलोपे, भसंज्ञायाम्, भस्य टेर्लोपः इत्यनेन टेर्लोपे, ''सुपथी (नगरी), सुमथी नगरी इति सिद्धम्।

अविद्यमान ऋभुक्षाः (स्वामी) यस्याः सा इत्यर्थे 'नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः इति वार्तिकेन समासत्वात्, पूर्ववत् ङीपि, टेर्लोपे, अनृभुक्षी इति सिध्यति।

(ख) आत्वं नपुंसके न भवति 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्यय लक्षणनिषेधात्। सुपथि वनम्। ''शोभनः पन्था अस्य वनस्य'' विग्रहेऽस्मिन् बहुव्रीहिसमासत्वात्। सुपथिन्शब्दात् 'सौ' स्वमोर्नपुसंकात् इत्यनेन सुलुकि, ''प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्'' इति सहकारेण ''पथिमथ्यृभुक्षामात्'' इत्यनेन आत्वप्राप्ते किन्तु ''न लुमताङ्गस्य'' इत्यनेन प्रत्ययलक्षणस्य निषेधात् न आत्वे न लोपे, ''सुपथि (वनम्) इति सिद्धम्। इत्थमेव सुमथि सिध्यति।

वार्तिकः- सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः (वा. ४७८६) हे सुपथिन् हे सुपथि।

वार्तिकार्थः - सम्बुद्धिपरे नपुंसकशब्दानां नकारस्य लोपो विकल्पेन वक्तव्यम् इत्यर्थः।

हे सुपथिन् हे सुपथि

सुपथिन् शब्दात् सम्बुद्धौ सौ, ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इत्यनेन सुलुकि, 'सम्बुद्धौ नपंसुकानां नलोपो वा वाच्यः' इत्यनेन विकल्पेन नलोपे, हे सुपथि नलोपाभावे ''सुपथिन्'' इति सिध्यति। नलोपासिद्धत्वकारणात् ''ह्रस्वस्य गुणः'' इत्यनेन इकारस्य स्थाने गुणादेशः न भवति।

(ग) 'नलोपः सुप्स्वरः-' नलोपस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वस्य गुणो न। द्विवचने भत्वाट्टिलोपः। सुपथी। इत्यत्र 'न लुमताङ्गस्य' इत्यनेन अनित्यतापक्षे प्रत्ययलक्षणत्वात् सम्बुद्धि परे वर्तते, अतः नकारलोपत्वात् ''ह्रस्वस्य गुणः'' इत्यनेन गुणादेशस्य प्राप्तिः भवति तदा न लोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति इत्यनेन नकारलोपस्य असिद्धत्वात् गुणादेशो न भवति।

द्विवचने 'सुपथिन् + औ' इत्यत्र नपुंसकाच्च इत्यनेन शी-आदेशे, भसंज्ञायाम्, टेर्लोपे, सुपथी इति सिद्धम्।

(घ) शौ सर्वनामस्थानकारणात् सुपन्थानि। पुनरपि सुपथि, सुपथी, सुपन्थानि। सुपथा सुपथे, सुपथिभ्याम् इत्यादि।

रूपलेखनप्रकारः - ''सुपथिन्+जस्'' इत्यत्र ''जश्शसोःशि'' इत्यनेन शि आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इत्यनेन

सर्वनामस्थानसंज्ञायां अतः भसंज्ञाया–अभावे इतोऽत्सर्वनामस्थाने इत्यनेन अकारादेशे, न्थादेशे, ''सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इति उपधादीर्घे, सुपन्थानि इति सिद्धम्।

३६९. ष्णान्ता षट् १/१/२४।।

षान्ता नान्ता च सङ्ख्या षट्सञ्ज्ञा स्यात्।

'षड्भ्यो लुक्' (सू. २६१)। पञ्च संख्या किम्? विप्रुषः, पामानः। शतानि, सहस्त्राणि इत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक्, सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुमस्तदविघातकत्वात्। पञ्चभिः। पञ्चभ्यः। पञ्चभ्यः **'षट्चतुर्भ्यश्च' (सू. ३३८)** इति नुट्।

ष्णान्ता षट्–संज्ञासूत्रम्–

पदच्छेदः– ष्णान्ता, षट्। ष् च ण् च ष्णौ, ष्णौ अन्तौ यस्याः सा ष्णान्ता। ष्णान्ता प्रथमान्तम्, षट् प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः– बहुगुणवतुडति सङ्ख्या इत्यतः सङ्ख्या इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – षकारान्ता तथा च नकारान्ता संख्या षट्सञ्ज्ञा भवति। पञ्चन्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः।

पञ्च– पञ्चन्शब्दात् प्रातिपदिकात् जसि, ''ष्णान्ता षट्'' इत्यनेन षट्सञ्ज्ञायाम्, 'षड्भ्यो लुक्'' इत्यनेन जश्लोपे, ''न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य'' इत्यनेन नलोपे ''पञ्च'' इति सिद्धम्।

प्रत्युदाहरणम् – संख्या का? विप्रुषः, पामानः। षकारान्त–नकारान्तशब्दाः संख्यावाचिनः भवितव्याः, केवलं षान्तनान्तशब्देभ्यः जश्शसोः न लुकि यथा 'विप्रुष्+जस्', पामन्+जस् इत्यत्र षान्त नान्तशब्दत्वात् जश्शसोः लोपप्राप्ते परञ्च संख्यावाचकस्य अभावात् ''षड्भ्यो लुक्'' इत्यनेन न लुकि।

व्याख्या – शतानि सहस्राणि इत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक्। सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुम्स्तदविघातकत्वात् पञ्चभिः। पञ्चभ्यः। पञ्चभ्यः। 'षट्चतुर्भ्यश्च (सू. ३३८) इति नुट्।

''शत+जस्'' तथा च ''सहस्र+जस्'' इत्यत्र षट्संज्ञायाम् ''जश्शसोः शि'' इत्यनेन शि–आदेशे ''शि सर्वनामस्थानम्'' इत्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञायाम्, ''नपुंसकस्य झलचः'' इत्यनेन नुमागमे, ''सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इत्यनेन उपधादीर्घे शतानि, सहस्राणि इति सिध्यतः। अत्र 'शिप्रत्ययं निमित्तं स्वीकृत्य नुमागमः भवति अतः नुम् सन्निपातविधिः विद्यते। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य परिभाषया जश्शसोः लोपस्य निषेधे, अर्थात् नुमागमः शित् कारणात् भवति अतः नुमागमः शिलोपस्यकार्ये निमित्तं न भवति अतः ''षड्भ्यो लुक्'' इति सूत्रस्य अप्रवृत्तिः।

३७०. नोपधायाः ६/४/७।।

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे।

नलोपः, पञ्चानाम्। पञ्चसु। परमपञ्च। परमपञ्चानाम्। गौणत्वे तु न लुङ्नुटौ, प्रियपञ्चा। प्रियपञ्चानौ। प्रियपञ्चानः। प्रियपञ्चाम्। एवं सप्तन् नवन् दशन्।

नोपधायाः – विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – न, उपधायाः। न अव्ययपदम्, उपधायाः षष्ठ्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – ''ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः'' इत्यतः दीर्घः तथा च ''नामि'' इत्यतः अनुवृत्तिः समागच्छति। अङ्गस्याधिकारः।

सूत्रार्थः – नान्तस्योपधायाः दीर्घो भवति नामि परे।

रूपलेखनप्रकारः – **पञ्चानाम्** – पञ्चन्शब्दात् प्रातिपदिकात् आमि, षट्संज्ञायां ''षट् चतुर्भ्यश्च'' इत्यनेन ''आद्यन्तौ टकितौ'' इति सहकारेण नुडागमेऽनुबन्धलोपे, ''नोपधायाः'' इत्यनेन उपधादीर्घे, न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इत्यनेन नलोपे ''पञ्चानाम्'' इति सिद्धम्।

परमपञ्च- ''परमाश्च ते पञ्च'' इत्यर्थे कर्मधारयसमासत्वात् जसि, शसि, ''परमपञ्चन् + जस्'' इत्यवस्थायाम् षट्संज्ञायां ''षड्भ्यो लुक्'' इत्यनेन जश्शसोः लुकि परमपञ्च इति सिद्धम्। इत्थमेव परमपञ्चानाम् इति सिध्यति।

गौणत्वे तु लुङ्नुटौ। प्रियपञ्चा, प्रियपञ्चानौ, प्रियपञ्चानः। प्रियपञ्च्ञाम्। एवं सप्तन् नवन् दशन्

''प्रियाः पञ्च यस्य'' इत्यर्थे बहुव्रीहिसमासत्वात् प्रियपञ्चन्शब्दे पञ्चन्शब्दस्य गौणत्वात्। अतः जश्शसोः लुक् तथा च ''षट् चतुर्भ्यश्च' इत्यनेन नुडागमः न भवतः।

प्रियपञ्चा-प्रियाः पञ्च यस्येति बहुव्रीहौ प्रियपञ्चन् शब्दात् अन्यपदार्थे वर्तमानत्वात् सौ, उपधादीर्घे, सुलोपे, नलोपे च ''प्रियपञ्चा'' इति सिद्धम्।

पञ्चन्-सप्तन्-नवन्-दशन् शब्दानां रूपाणि

(बहुवचनमात्रे)

प्रथमा	पञ्च	सप्त	नव	दश
द्वितीया	पञ्च	सप्त	नव	दश
तृतीया	पञ्चभिः	सप्तभिः	नवभिः	दशभिः
चतुर्थी	पञ्चभ्यः	सप्तभ्यः	नवभ्यः	दशभ्यः
पञ्चमी	पञ्चभ्यः	सप्तभ्यः	नवभ्यः	दशभ्यः
षष्ठी	पञ्चानाम्	सप्तानां	नवानाम्	दशानाम्
सप्तमी	पञ्चसु	सप्तसु	नवसु	दशसु
सम्बोधनं	पञ्च	सप्त	नव	दश

३७१. अष्टन आ विभक्तौ ७/२/८४।।

अष्टन आत्वं स्याद्धलादौ विभक्तौ।

अष्टन आ विभक्तौ - विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - अष्टनः, आ, विभक्तौ। अष्टनः षष्ठ्यन्तम्, आः प्रथमान्तम्, विभक्तौ सप्तम्यन्तम्

अनुवृत्तिः - ''रायो हलि'' इत्यतः हलि इत्यपकृष्यते।

सूत्रार्थः - अष्टन आत्वं वा स्याद् हलादौ विभक्तौ।

३७२. अष्टाभ्य औश् ७/१/२१।।

कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात्।

'**अष्टभ्यः**' इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति। वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वम्, '**अष्टनो दीर्घात्**' **(सू. ३७१८)** इति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात्। अष्टौ। अष्टौ। परमाष्टौ। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः। अष्टाभ्यः। अष्टानाम्। अष्टासु। आत्वाभावे अष्ट। अष्ट इत्यादि पञ्चवत्। गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत्। शसि प्रियाष्ट्नः। इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न ष्टुत्वम्। कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा। प्रियाष्ट्ना इत्यादि। जश्शसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य एव, न तु गौणतायाम्। तेन प्रियाष्ट्नो हलादावेव वैकल्पिकमात्वम्। प्रियाष्टाः। प्रियाष्टाभ्याम्। प्रियाष्टाभिः। प्रियाष्टाभ्यः। प्रियाष्टभ्यः। प्रियाष्टासु। '**प्रियाष्ट्नो राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं हलि।' इति नान्ताः।** भष्भावः, जश्त्वचर्त्वे, भुत्, भुद्। बुधौ। बुधः। बुधा। भुद्भ्याम्। भुत्सु। **इति धान्ताः।**

अष्टाभ्य औश् - विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - अष्टाभ्यः, औश्। अष्टाभ्यः पञ्चम्यन्तम्, औश् प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः - ''जश्शसोः शिः'' इत्यतः जश्शसोः इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - नकारस्य आत्वे कृते सति यः अष्टन्शब्दः तस्मात् परयोः जश्शसोः स्थाने औश् आदेशः भवति।

व्याख्या (क) ''अष्टभ्यः'' इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति।

अष्टन्शब्दात् भिस्प्रत्यये अष्टाभिः-अष्टभिः तथा च भ्यस्प्रत्यये अष्टाभ्यः-अष्टभ्यः रूपद्वयं सिध्यति अतः ''अष्टाभ्य औश्'' इति सूत्रस्य स्थानेऽपि ''अष्टभ्य औश्'' इति पाठो भवितव्यः तेन मात्राया अपि लाघवमासीत् परञ्च तथापि आकारस्य पाठः। अतः आत्वयुक्त-अष्टन्शब्दात् औकारादेशः भवति। अतः ''अष्टन आ विभक्तौ'' इति सूत्रेण ज्ञायते यत् जस्-शस्-विभक्तौ परे आत्वं भवति। मूलकारेण वृत्तौ लिखितं यत् कृताकारादष्टनः इति।

(ख) वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वम्, 'अष्टनो दीर्घात्' इति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात्। अष्टौ। अष्टौ। परमाष्टौ। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः-अष्टाभ्यः। अष्टानाम्। अष्टासु। आत्वाभावे अष्ट। अष्ट इत्यादि पञ्चवत्। प्रकृतसूत्रे विकल्पबोधकशब्देन विनापि आत्वं वैकल्पिकं मन्यते यतोहि अष्टन्शब्दात् नित्य-आत्वं भवति चेत् ''अष्टनो दीर्घात्'' इति सूत्रे दीर्घग्रहणस्य आवश्यकता एव नासीत्।

रूपलेखनप्रकारः - अष्टौ - अष्टन् शब्दात् प्रातिपदिकात् जसि, ''अष्टन आ विभक्तौ'' इत्यनेन नस्य आत्वे, सवर्णदीर्घे, ''अष्टा + अस्'' इत्यवस्थायाम्, ''अष्टाभ्य औश्'' इत्यनेन जश्शसोः स्थाने औशि, शित्त्वात् सर्वादेशे, वृद्धौ, ''अष्टौ'' इति सिद्धम्। आत्वाभावे तु अष्ट इति पञ्चवद्रूपम्।

नित्यबहुवचनान्त अष्टन्शब्दस्य रूपाणि

	आत्वपक्षे	**आत्वाभावपक्षे**
प्रथमा	अष्टौ	अष्ट
द्वितीया	अष्टौ	अष्ट
तृतीया	अष्टाभिः	अष्टभिः
चतुर्थी	अष्टाभ्यः	अष्टभ्यः
पञ्चमी	अष्टाभ्यः	अष्टभ्यः
षष्ठी	अष्टानाम्	अष्टानाम्
सप्तमी	अष्टासु	अष्टसु

परमाष्टौ - ''परमाश्च ते अष्ट इति विग्रहात् समासत्वात् परमाष्टन् इति। परमाष्टन् शब्दात् जसि ''अष्टन आ विभक्तौ'' इत्यनेन नस्य आत्वे, सवर्णदीर्घे, ''अष्टाभ्य औश्'' इति औशि, शित्त्वात् सर्वादेशे, वृद्धौ, परमाष्टौ इति सिद्धम्। आत्वाभावे तु परमाष्ट इति।

व्याख्या - (क) गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत्। शसि प्रियाष्ट्नः बहुव्रीहिसमासे यदाष्टन्शब्दः गौणरूपे भवति तदा आत्वादीनि कार्याणि न भवन्ति। यथा ''प्रियाः अष्टौ येषां ते'' इति विग्रहात् अत्र अष्टन् शब्दस्य गौणत्वात् राजन्वत् अष्टन्शब्दस्य रूपाणि चलिष्यन्ति। प्रियाष्टा। प्रियाष्टानौ। प्रियाष्टानः। शसि ''अल्लोपोऽनः'' इत्यनेन अकारलोपत्वात् ''प्रियाष्ट्नः'' इति।

(ख) इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद् भावान्न ष्टुत्वम्। कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा। प्रियाष्ट्ना इत्यादि।''प्रियाष्ट्न् + अस्'' इत्यत्र अचः परस्मिन् पूर्वविधौ इत्यनेन अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन अकारबुद्धित्वात् ''ष्टुना ष्टुः'' इति सूत्रेण ष्टुत्वं न भवति। अतः ''प्रियाष्ट्नः'' इति सिध्यति।

अल्लोपः अङ्गसञ्ज्ञापेक्षः भसञ्ज्ञापेक्षः वर्तते तथा च प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य अपेक्षाकारणात् बहिरङ्गं वर्तते। अल्पापेक्षाकारणात् ष्टुत्वमन्तरङ्गं वर्तते। अतः अन्तरङ्गकार्यकर्तव्यतायां बहिरङ्गाल्लोपस्य असिद्धत्वात् ष्टुत्वं न भवति।

कार्यकालपक्षे षष्ठाध्यायस्थं ''वाह ऊठ्'' सूत्रे ज्ञापितं षाष्ठीपरिभाषायाः प्रवृत्तिः त्रिपादीसूत्रेष्वपि भवति। अतः ''प्रियाष्ट्नः'' एव सिध्यति।

(ग) जश्शसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य एव, न तु गौणतायाम्। ''अष्टन आ विभक्तौ'' इत्यनेन जश्शसोः

नकारस्य स्थाने आत्वम् अष्टन्शब्दार्थस्य प्राधान्य एव भवति, गौणतायां तु न भवति। अत्रस्तु बहुव्रीहिसमासत्वात् अष्टन्शब्दस्य गौणत्वादात्वं न भवति।

(घ) तेन प्रियाष्ट्नो हलादावेव वैकल्पिकमात्वम्। अत: अष्टन् शब्दार्थस्य गौणतायां जश्शसो: आत्वं न भवति तथा च हलादिविभक्तौ परे विकल्पेन आत्वं भवति।

प्रियाष्टा: – प्रियाष्टन् शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ, ''अष्टन आ विभक्तौ'' इत्यनेन नस्य आत्वे, सवर्णदीर्घे, सस्य रुत्वे विसर्गे च ''प्रियाष्टा:'' इति सिद्धम्। गौणतायां ''षड्भ्यो लुक्'' तथा च ''षड् चतुर्भ्यश्च'' सूत्राणां प्रवृत्ति: न भवति। प्रियाष्टन्शब्दस्य रूपाणि राजन्वत् प्रचलन्ति तथा च हल्परे हाहाशब्दवत् चलन्ति। इति नान्ता:।

भष्भाव:, जश्त्वचर्त्वे, भुत्-भुद्। बुधौ। बुध:।

बुधा। भुद्भ्याम्। भुत्सु। इति धान्ता:।

भुत्-भुद्- ज्ञानार्थक बुध अवगमने धातो: कर्तरि क्विप्प्रत्यये, सर्वापहारिलोपे, बुध्शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ, हल्ङ्यादिलोपे, ''एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वो:'' इत्यनेन बस्य भकारे, ''झलां जशोऽन्ते'' इति सूत्रेण जश्त्वे, ''वाऽवसाने'' इत्यनेन विकल्पेन चर्त्वे, ''भुत्-भुद्'' इति सिद्धम्।

३७३. ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ३/२/५९।।

एभ्य: क्विन् स्यात्। अलाक्षणिकमपि किञ्चित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते।

निरुपपदाद्युजे: क्विन्। कनावितौ।

ऋत्विग्धृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिकुञ्चां च- विधिसूत्रम्।

पदच्छेद: – ऋत्विक् च, दधृक् च, स्रक् च, दिक् च, उष्णिक् च अञ्चुश्च युजिश्च क्रुङ् च तेषामितरेतरद्वन्द्व:। ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिकुञ्चाम् अति पञ्चम्यर्थे षष्ठी, च अव्ययपदम्।

अनुवृत्ति: – ''स्पृशोऽनुदके क्विन्'' इत्यत: क्विन् इत्यनुवर्तते।''धातो:'' इत्यस्याधिकार:।

सूत्रार्थ: – ऋतौ उपपदे यज्धातो:, धृष्धातो:, सृज्धातो:, दिश्धातो:, उत्पूर्वकात् ष्णिह्धातो: अञ्चुधातो: केवलात् युज्धातो: तथा च क्रुञ्चधातो: क्विन्प्रत्यय: भवति।

व्याख्या – अलाक्षणिकमपि किञ्चित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते। अन्यै: सूत्रै: विधानं विनैव कानिचित् कार्याणि निपातनात् सिध्यन्ति। सूत्रेऽस्मिन् ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णि इत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययस्य निर्देशं विनैव साक्षात्शब्दानां पाठोऽस्ति एतत् ''निपातनम्'' इति नाम्नोच्यते। किं नाम निपातनं तर्हि ''लक्षणं विनैव निपतति = लक्ष्येषु प्रवर्त्तते इति निपातनम्। तथा च कैयटेन प्रदत्तं निपातनस्य लक्षणम्।

धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च।
अनुबन्धविकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनम्।।

निरूपपदाद्युजे: क्विन् = उपपदं विना युज्धातो: क्विन्प्रत्यय: भवति। अत्र केवलं युज्धातो: विषयोऽस्ति।

३७४. कृदतिङ् ३/१/९३।।

सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्न: प्रत्यय: कृत्सञ्ज्ञ: स्यात्।

कृदतिङ्- संज्ञासूत्रम्।

पदच्छेद: – कृत् अतिङ्। कृत् प्रथमान्तं, अतिङ् प्रथमान्तम्।

अनुवृत्ति: – ''तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्'' इत्यत: तत्र इत्यनुवर्तते।''धातो:'' इत्यस्याधिकार:।

सूत्रार्थ: – धातो: इत्यधिकारे तिङ्भिन्नप्रत्ययस्य कृत्सञ्ज्ञा भवति। अत: क्विन्प्रत्ययस्यापि कृत्सञ्ज्ञा।

व्याख्या – कृत्संज्ञाया: फलमेतत् यत् ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। अत्र क्विन्प्रत्ययेऽवशिष्ट-वकारस्य कृत्संज्ञा भवति।

३७५. वेरपृक्तस्य ६/१/६७।।

अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात्। '**कृत्तद्धित-**' (**सू. १७९**) इति प्रातिपदिकत्वात् स्वादयः।

वेरपृक्तस्य- विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - वेः, अपृक्तस्य। वेः षष्ठ्यन्तम्, अपृक्तस्य षष्ठ्यन्तम्।

अनुवृत्तिः- ''लोपो व्योर्वलि'' इत्यतः लोपः इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - अपृक्तसञ्ज्ञकस्य वकारस्य लोपः स्यात्।

३७६. युजेरसमासे

युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे। सुलोपः, संयोगान्तलोपः।

युजेरसमासे-विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - युजेः, असमासे। न समासः, असमासः, तस्मिन् असमासे। युजेः षष्ठ्यन्तम्, असमासे सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः- ''उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इत्यतः सर्वनामस्थाने तथा च ''इदितो नुम् धातोः'' इत्यतः नुम् इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - युजेः सर्वनामस्थाने परे नुम् भवति समासभिन्नस्थाने।

३७७. क्विन्प्रत्ययस्य कुः ८/२/६२।।

क्विन्प्रत्ययो यस्मात् तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात् पदान्ते।

नस्य कुत्वेनानुनासिको ङकारः। युङ्। '**नश्चापदान्तस्य-**' (**सू. १२३**) इति नुमोऽनुस्वारः, परसवर्णः, तस्यासिद्धत्वात्। '**चोः कुः**' (**सू. ३७८**) इति कुत्वं न। युञ्जौ। युञ्जः। युञ्जम्। युञ्जौ। युजः। युजा, युग्भ्यामित्यादि। 'असमासे' किम्?

क्विन्प्रत्ययस्य कुः-विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - क्विन्प्रत्ययस्य कुः। क्विन्प्रत्ययो यस्मात् स क्विन्प्रत्ययः, तस्य क्विन्प्रत्ययस्य।

अनुवृत्तिः- ''स्कोः संयोगाद्योरन्ते च'' इत्यतः अन्ते इत्यस्य अनुवर्तनमस्ति। 'पदस्य' इत्यस्याधिकारः।

सूत्रार्थः - क्विन्प्रत्ययो यस्मात् तस्य कवर्गोऽन्तादेशः भवति पदान्ते। नकारस्य कुत्वेनानुनासिको ङकारः। युङ्।

विशेषः - क्विन्प्रत्ययस्य सर्वापहारिलोपः कथमिति चेत्? तदित्थम्- ''हलऽन्त्यम्'' इति सूत्रेण नकारस्येत्संज्ञायाम् ''लशक्वतद्धिते'' इत्यनेन कस्येत्संज्ञायाम्, ''उपदेशेऽजनुनासिक इत्'' इति सूत्रेण इकारस्येत्संज्ञायाम्, ''तस्य लोपः'' इति सूत्रेणेत्संज्ञकवर्णानां लोपे, ''अपृक्त एकाल्प्रत्ययः'' इत्यनेन अपृक्तसंज्ञायाम्, ''वेरपृक्तस्य'' इत्यनेन वलोपे इत्थं क्विन्प्रत्ययस्य सर्वापहारिलोपः।

रूपलेखनप्रकारः -**ऋत्विक्-ऋत्विग्** ''ऋतौ यजति'' इति विग्रहे ऋतुपूर्वात् यज्धातोः ''ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च'' इति सूत्रेण क्विनि, तस्य सर्वापहारिलोपे, ''ऋतु+ङि, यज्'' इत्यवस्थायां ''वचिस्वपियजादीनां किति'' इत्यनेन यकारस्य सम्प्रसारणेकारे, ''सम्प्रसारणाच्च'' इत्यनेन पूर्वरूपमेकादेशे, उपपदसमासे, विभक्तिलोपे, यणि, ऋत्विज् इत्यस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञायाम्, सौ, हल्ङ्यादिलोपे, ''क्विन्प्रत्ययस्य कुः'' इति सूत्रेण कुत्वेन जकारस्य गकारे, विकल्पेन चर्त्वे, ''ऋत्विक्-ऋत्विग्'' इति सिद्धम्।

युङ्-युज्धातोः ''ऋत्विग्दधृक्स्रग्दि'' इत्यादिना सूत्रेण क्विनि, तस्य सर्वापहारिलोपे, युज् इत्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ, ''युजेरसमासे'' इत्यनेन ''मिदचोऽन्त्यात्परः'' इति सहकारेण नुमि, ''युन्ज्स्'' इत्यवस्थायाम्, हल्ङ्यादिलोपे, ''संयोगान्तस्य लोपः'' इत्यनेन जस्य लोपे, ''क्विन्प्रत्ययस्य कुः'' इत्यनेन नकारस्य कुत्वेन ङकारे, ''युङ्'' इति सिद्धम्।

व्याख्या - नश्चापदान्तस्य झलि इति नुमोऽनुस्वारः। परसवर्णः। तस्यासिद्धत्वात् 'चोः कुः इति कुत्वं न। युञ्जौ, युञ्जः। युञ्जम्, युञ्जौ, युजः। युजा। युग्भ्यामित्यादि। ''युज्+औ'' इत्यत्र युजेरसमासे इति सूत्रेण नुमागमेऽनुबन्धलोपे, ''युन्ज्+औ''

इत्यवस्थायाम्, ''नश्चापदान्तस्य झलि'' इत्यनेन नस्यानुस्वारे, ''अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः इत्यनेन परसवर्णे, परसवर्णस्यसिद्धत्वात् चोः कुः'' इत्यनेन कुत्वं न भवति, ''युञ्जौ'' इति सिद्धम्।

प्रत्युदाहरणम्- समासे किम्? ''युजेरसमासे'' इत्यनेन समासभिन्नस्थाने नुमागमो भवति अतः सुष्ठु युनक्ति उपपदसमासत्वात् सुयुज् इत्यत्र नुमागमः न भवति।

३७८. चोः कुः ८/२/३०।।

चवर्गस्य कवर्गः स्याद् झलि पदान्ते च। इति कुत्वम्, '**क्विन्प्रत्ययस्य-**' (**सू. ३७७**) इति कुत्वस्यासिद्धत्वात्, सुयुक्, सुयुग्। सुयुजौ। सुयुजः। '**युजेः**' इति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणम्, न त्विका निर्देशः। तेनेह न- युज्यते समाधत्ते इति युक्। '**युज् समाधौ**' दैवादिक आत्मनेपदी। संयोगान्तलोपः, खन्। खञ्जौ। खञ्ज इत्यादि। '**व्रश्च-**' (**सू. २९४**) इति षत्वम्, जश्त्वचर्त्वे, राट्, राड्। राजौ। राजः। राट्त्सु, राट्सु। एवं विभ्राट्। देवेट्। देवेजौ। देवेजः। विश्वसृट्, विश्वसृड्। विश्वसृजौ। विश्वसृजः। इह सृजियुज्योः कुत्वं नेति क्लीबे वक्ष्यते। परिमृट्। षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् '**टुभ्राजृ दीप्तौ**' इति फणादिरेव गृह्यते। यस्तु '**एजृ, भ्रेजृ, भ्राजृ दीप्तौ**' इति, तस्य कुत्वमेव। विभ्राक्, विभ्राग्। विभ्राग्भ्यामित्यादि।

'**परौ व्रजेः षः पदान्ते**' (**उ.सू. ११७**)। परावुपपदे व्रजेः क्विप् स्याद्दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च। परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट्। परिव्राजौ। परिव्राजः।

चोः कुः - विधिसूत्रम् -

पदच्छेदः - चोः षष्ठ्यन्तम्, कुः प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः - ''झलो झलि'' इत्यतः झलि तथा च ''स्कोः संयोगाद्योरन्ते च'' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते। पदस्य इत्यस्याधिकारः।

सूत्रार्थः - झल्परे तथा च पदान्ते चवर्गस्य स्थाने कवर्गादेशो भवति।

व्याख्या - (क) इति कुत्वम्, क्विन्प्रत्ययस्य कुः (सू. ३७७) इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् सुयुक्, सुयुग्। ''सुपूर्वक युज्धातोः क्विनि, तस्य सर्वापहारिलोपे, सौ, हलङ्यादिलोपे, ''सुयुज्'' इत्यवस्थायाम्, ''क्विन्प्रत्ययस्य कुः'' इत्यनेन कुत्वप्राप्ते तथा च ''चोः कु :'' इत्यनेनापि कुत्वप्राप्ते, तदा ''पूर्वत्रासिद्धम्'' इति सूत्रेण ''क्विन्प्रत्ययस्य कुः'' इत्यस्य परत्रिपादीकारणात् कुत्वाऽसिद्धत्वकारणात् ''चोः कुः'' इत्यनेन कुत्वं भवति।

विशेषः - ''सुयुज्'' इत्यत्र ''चोः कुः'' इत्यनेनैव कुत्वं भवति। क्विन्प्रत्ययस्तु केवलं युज्धातोः भवति, अतः सुयुज् इत्यत्र तु क्विप्प्रत्ययः भवति।

सुयुक्-सुयुग्=सुपूर्वात् युज्धातोः क्विपि, तस्य सर्वापहारिलोपे, सौ, हल्ङ्यादिलोपे, ''चोः कुः'' इत्यनेन कुत्वे वैकल्पिकचर्त्वे, ''सुयुक्-सुयुग्'' इति सिद्धम्।

(ख) 'युजेः' इति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणम् न त्विका निर्देशः। तेनेह न। युज्यते समाधत्ते इति युक् 'युज् समाधौ' दैवादिक आत्मनेपदी। ''युजेरसमासे'' सूत्रे युजि एतत् धातुपाठे पठितेकारविशिष्टस्यानुकरणं विद्यते, इक्प्रत्ययस्य निर्देशो नास्ति। अतः युजिर् योगे बाले युज्धातोः नुमागमः तथा च युज्यते, समाधत्ते इत्यर्थे प्रयुक्तं युज समाधौ दैवादिक आत्मनेपदीधातोः क्विन्प्रत्ययत्वात् नुमागमः न भवति। केवलं ''क्विन्प्रत्ययस्य कुः'' इत्यनेन कुत्वे, ''युक्'' इति रूपं सिध्यति।

रूपलेखनप्रकारः - **खन्** - 'खजि गतिवैकल्ये 'धातोः' इदितो नुम् धातोः इति सूत्रेण नुमागमे, अनुबन्धलोपे, नस्यानुस्वारे-परसवर्णे, क्विपि, तस्य सर्वापहारिलोपे, खञ्ज्शब्दात् प्रातिपदिकात्, सौ, हल्ङ्यादिलोपे, ''संयोगान्तस्य लोपः'' इत्यनेन संयोगान्तजस्य लोपे, ''निमित्तापाये नैमितिकस्याप्यपायः'' इति परिभाषया जलोपत्वादनुस्वार-परसवर्ण निवृत्तौ, ''खन्'' इति सिद्धम्।

राट्-राड्-"राजृ दीप्तौ" धातोः क्विपि, तस्य सर्वापहारिलोपे, राज्शब्दात् "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यनेन प्रातिपदिकात्, सौ, हल्ङ्यादिलोपे, 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः" इत्यनेन जकारस्य स्थाने षकारे, "झलां जशोऽन्ते" इति सूत्रेण जश्त्वे डकारे, "वाऽवसाने" इत्यनेन वैकल्पिकचर्त्वे, "राट्-राड्" इति सिद्धम्। इत्थमेव विभ्राज्शब्दस्य रूपाणि।

देवेट्-देवेड् - 'देवान् यजते' इत्यर्थे देवपूर्वकयज्धातोः क्विपि, तस्य सर्वापहारिलोपे, "वचिस्वपियजादीनां किति" इत्यनेन यकारस्य सम्प्रसारणेकारे, "सम्प्रसारणाच्च" इति सूत्रेण पूर्वरूपमेकादेशे, उपपदसमासे, सुपो लुकि, गुणे, देवेज्शब्दात् प्रातिपदिकात्, सौ, शेषं राज्वत्।

विश्वसृट्-विश्वसृड्-'विश्वं सृजति' इत्यर्थे देवपूर्वात् 'सृज विसर्गे' धातोः क्विपि, सर्वापहारिलोपे, विश्वसृज्शब्दात् शेषं राज्वत्।

व्याख्या - इह सृजियुज्योः कुत्वं नेति क्लीबे वक्ष्यते। देवेज्शब्दात् तथा च विश्वसृज्शब्दात् कुत्वं कथन्न? तदित्थं यत् "सृजिदृशोर्झल्यमकिति" तथा च "काम्यच्च" सूत्रयोः भाष्यकारेण प्रदत्तेषु उदाहरणेषु "रज्जुसृड्भ्याम् उपयट् काम्यति" कुत्वस्याभावो हि उदाहरणमस्य।

परिमृट्-परिपूर्वकमृज्धातोः क्विपि तस्य सर्वापहारिलोपे, परिमृज्शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ, शेषं पूर्ववत्।

व्याख्या - षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् 'टुभ्राजृ दीप्तौ' इति फणादिरेव गृह्यते। यस्तु 'एजृ भ्रेजृ भ्राजृदीप्तौ' इति, तस्य कुत्वमेव। विभ्राक्-विभ्राग्। विभ्राग्भ्याम् इत्यादि।

"व्रश्चभ्रस्ज." सूत्रेऽस्मिन् षत्वार्थगृहीतभ्राज्धातोः फणादिगणपठितं "टुभ्राजृदीप्तौ" धातुरेव ग्रहणं भवति। भ्राजृदीप्तौ इत्यस्माद्धातोः न। अतः भ्वादिगणपठितं "एजृ-भ्रेजृ-भ्राजृदीप्तौ धातूनां जकारस्य कुत्वमेव भवति, षत्वं न।

रूपलेखनप्रकारः - **विभ्राक्-विभ्राग्**- विपूर्वात् भ्राजृधातोः क्विपि, सर्वापहारिलोपे, विभ्राज्शब्दात् सौ, हल्ङ्यादिलोपे, "चोः कुः" इति कुत्वे, शेषं पूर्ववत्।

व्याख्या - 'परौ व्रजेः षः पदान्ते' (उ.सू. २१७) परावुपपदे व्रजेः क्विप् स्याददीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च। परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट्। परिव्राजौ। परिव्राजः। "परौ व्रजेः षः पदान्ते" इति सूत्रम् उणादिसूत्रं वर्तते। अस्यार्थः यत् परिपूर्वक्-व्रज्धातोः क्विप्, धातोः अकारः दीर्घः पदान्ते च षत्वं भवति। एतत् उणादिसूत्रं "चोः कुः" इत्यस्य सूत्रस्यापवादो विद्यते।

रूपलेखनप्रकारः - **परिव्राट्-परिव्राड्** = "परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट् इत्यर्थे परिपूर्वक व्रज्धातोः परो व्रजेः षः पदान्ते इत्यनेन क्विपि, निपातनादुपधादीर्घे, जस्य षकारे, परिव्राष्शब्दात् जश्त्वे, वैकल्पिकचर्त्वे "परिव्राट्-परिव्राड्" इति सिद्धम्।

३७९. विश्वस्य वसुराटोः ६/३/१२८।।

विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे।

विश्वं वसु यस्य स विश्वावसुः। राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम्। चर्त्वमविवक्षितम्।

विश्वाराट्, विश्वाराड्। विश्वराजौ, विश्वराजः। विश्वाराड्भ्याम् इत्यादि।

विश्वस्य वसुराटोः - विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - विश्वस्य, वसुराटोः। वसुश्च राट् च तयोरितरेतरद्वन्द्वः। विश्वस्य षष्ठ्यन्तम्, वसुराटोः सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः - "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" इत्यतः दीर्घः इत्यनुवर्तते।

व्याख्या - राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम्। चर्त्वमविवक्षितम्। राट् इति पदान्तस्य संकेतः। अतः 'राट्-राड्' इत्यस्य अनन्तरमेव सूत्रस्य प्रवृत्तिः भवति अन्यत्र न। फलतः अजादिविभक्तौ परे दीर्घो न भवति। अत्र चर्त्वस्य तु अविवक्षा विद्यते।

विश्वावसुः – ''विश्वं वसु यस्य स विश्वावसुः'' विग्रहेऽस्मिन् बहुव्रीहिसमासत्वात्, विश्ववसुशब्दात् प्रातिपदिकात् सौ, ''विश्वस्य वसुराटोः'' इति सूत्रेण दीर्घे, सस्य रुत्वे विसर्गे च ''विश्वावसुः'' इति सिद्धम्।

विश्वाराट्-विश्वाराड्-विश्वपूर्वात् राज्धातोः क्विपि, लोपे, विश्वराज्शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ, हल्ङ्यादिलोपे, ''व्रश्चभ्रस्जसृज-'' इत्यनेन जकारस्य षकारे, जश्त्वे, ''विश्वस्य वसुराटोः'' इति सूत्रेण दीर्घे, वैकल्पिकचर्त्वे, ''विश्वाराट्-विश्वाराड्'' इति सिद्धम्।

३८०. स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ८/२/२९।।

पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात्।

भृट् भृड्। सस्य श्चुत्वेन शः, तस्य जश्त्वेन जः, भृज्जौ। भृज्जः। '**ऋत्विग्-**' (**सू. ३७३**) इत्यादिना ऋतावुपपदे यजेः क्विन्, क्विन्नन्तत्वात् कुत्वम्, ऋत्विक्, ऋत्विग्। ऋत्विजौ। ऋत्विजः। '**रात्सस्य**' (**सू. २८०**) इति नियमान्न संयोगान्तलोपः- ऊर्क्, ऊर्ग्। ऊर्जौ। ऊर्जः। **इति जान्ताः।** त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च।

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च- विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – ''स्कोः, संयोगाद्योः, अन्ते, च। स् च क् च तयोरितरेतरद्वन्द्वः स्कौ, तयोः स्कोः। संयोग इति लुप्तषष्ठीकं पदम्। तयोराद्योः षष्ठ्यन्तम् अन्ते सप्तम्यन्तम्, चाव्ययपदम्।

अनुवृत्तिः – ''संयोगान्तस्य लोपः'' इति सूत्रात् लोप तथा च ''झलो झलि'' इत्यस्मात् झलि इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – पदान्ते झलि च परे यः संयोगः तत्र आदौ स्थितयोः सकारककारयोः लोपो भवति।

रूपलेखनप्रकारः –**भृट्-भृड्**-भृस्ज्शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ, हल्ङ्यादिलोपे ''स्कोः संयोगाद्योरन्ते च'' इति सूत्रेण सस्य लोपे, ''व्रश्चभ्रस्ज-'' इत्यादिना जस्य षकारे, जश्त्वे, वैकल्पिकचर्त्वे, ''भृट्-भृड्'' इति सिद्धम्।

भृज्जौ-भृस्ज्शब्दात् प्रातिपदिकात् औ, ''स्तोः श्चुना श्चुः'' इति सूत्रेण सस्य शकारे, ''झलां जश् झशि'' इत्यनेन शस्य जकारे, ''भृज्जौ'' इति सिद्धम्।

व्याख्या – 'ऋत्विग्-' इत्यादिना ऋतावुपपदे यजेः क्विन्, क्विन्नन्तत्वात् कुत्वम्। ऋत्विक्-ऋत्विग्।

ऋतुपूर्वकयज्धातोः ''ऋत्विग्दधृक्--' इत्यादिना सूत्रेण क्विन्प्रत्यये, तस्य सर्वापहारिलोपे, शेषं पूर्वमुक्तं विद्यते।

ऋत्विज् शब्दस्य रूपाणि

	एकवचनं	**द्विवचनं**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	ऋत्विक्-ग्	ऋत्विजौ	ऋत्विजः
द्वितीया	ऋत्विजम्	ऋत्विजौ	ऋत्विजः
तृतीया	ऋत्विजा	ऋत्विग्भ्याम्	ऋत्विग्भिः
चतुर्थी	ऋत्विजे	ऋत्विग्भ्याम्	ऋत्विग्भ्यः
पञ्चमी	ऋत्विजः	ऋत्विग्भ्याम्	ऋत्विग्भ्यः
षष्ठी	ऋत्विजः	ऋत्विजोः	ऋत्विजाम्
सप्तमी	ऋत्विजि	ऋत्विजोः	ऋत्विक्षु
सम्बोधनं	हे ऋत्विक्-ग्!	हे ऋत्विजौ!	हे ऋत्विजः!

'रात्सस्य' इति नियमान्न संयोगान्तलोपः- ऊर्क्-ऊर्ग्। ''ऊर्ज बलप्राणनयोः'' इति चुरादिगणीयधातोः णिचि, ऊर्जिधातोः क्विपि, तस्य सर्वापहारिलोपे, ''णेरनिटि'' इति सूत्रेण णिज्लोपे, ऊर्ज्प्रातिपदिकात् सौ, हल्ङ्यादिलोपे, ''ऊर्ज्'' इत्यवस्थायाम्, ''संयोगान्तस्य लोपः'' इत्यनेन जकारस्य लोपप्राप्ते परञ्च ''रात्सस्य'' इति सूत्रेण निषेधे, ''चोः कुः'' इति सूत्रेण कुत्वे गकारे, वैकल्पिक चर्त्वे, ''ऊर्क्-ऊर्ग्'' इति सिद्धम्।

३८१. तदोः सः सावनन्त्ययोः ७/२/१०६।।

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात् सौ परे।

स्यः। त्यौ। त्ये। त्यम्। त्यौ। त्यान्। सः। तौ। ते। परमसः। परमतौ। परमते। द्विपर्यन्तानामित्येव, नेह- त्वम्। न च तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम्, अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात्। सञ्ज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्वे न- त्यद्। त्यदौ। त्यदः। अतित्यद्। अतित्यदौ। अतित्यदः। यः। यौ। ये। एषः। एतौ। एते। अन्वादेशे तु एनम्। एनौ। एनान्। एनेन। एनयोः। एनयोः।

तदोः सः सावनन्त्ययोः-विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - तदोः, सः, सौ, अनन्त्ययोः। तदोः षष्ठ्यन्तम्, सौ सप्तम्यन्तम्, सः प्रथमान्तम्, अनन्त्ययोः षष्ठ्यन्तम्।

अनुवृत्तिः - "त्यदादीनामः" इति सूत्राद् त्यदादीनामः इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - त्यदादीनाम् अन्त्यभिन्नस्य तकारस्य दकारस्य च स्थाने सकारादेशः स्यात् सुप्रत्यये परे। स्यः। त्यौ। त्ये। त्यम्। त्यौ। त्यान्।

रूपलेखनप्रकारः - स्यः - त्यद्शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ, अनुबन्धलोपे, "त्यदादीनामः" इति सूत्रेण दकारस्य अत्वे, पररूपे, "तदोः सः सावनन्त्ययोः" इति सूत्रेण तकारस्य सकारादेशे, सस्य रुत्वे विसर्गे च "स्यः" इति सिद्धम्। सः। तौ। ते।

सः = तद्शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ, अत्वे, पररूपे "तदोः सः सावनन्त्ययोः" इति सूत्रेण तकारस्य स्थाने सकारे, सस्य रुत्वे विसर्गे च "सः" इति सिद्धम्।

तद्शब्दस्य रूपाणि

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	सः	तौ	ते
द्वितीया	तम्	तौ	तान्
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पञ्चमी	तस्मात्-द्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

सम्बोधनं-सर्वनामशब्देषु सम्बोधनं न भवति।

व्याख्या - परमसः। परमतौ। परमते। "परमश्चासौ सः" इति विग्रहे कर्मधारयसमासत्वात् तद्शब्दस्यैव प्राधान्यता वर्तते। अतः त्यदादीनामः, "तदोः सः सावनन्त्ययोः" एतानि सूत्राणि 'अङ्गस्य' इत्यस्याधिकारत्वात् अतः "पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च" इति सहकारेण परमतद्शब्दात् अत्वे, पररूपे, सकारादेशे सस्य रुत्वे विसर्गे च "परमसः" इति सिध्यति। इत्थमेव परमतौ, परमतेऽपि

द्विपर्यन्तानामित्येव। नेह त्वम्। "त्यदादीनामः" इति सूत्राद् त्यद्-तद्-इदम्-अदस्-यद्-एतद्-एक-द्विपर्यन्तशब्दानामेव अत्वं भवति। युष्मद्शब्दस्तु एतस्माद् परिगणाद् बहिर्विद्यते। अतः "त्वम्" इत्यत्र "तदोः सः सावनन्त्ययोः" इति सूत्राद् दकारस्य स्थाने सकारादेशो न भवति। न च तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम्, अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात्।

शङ्का - "त्वाहौ सौ" सूत्रस्यानुसारं "त्वम्" इति पदे युष्म स्थाने त्वादेशः भवति। यदि तकारस्य स्थाने सकारः अभीष्टं भवति चेत् "स्वाहौ सौ" इति सूत्रं भवितव्यमासीत् अतः 'द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः' इत्यस्यानुवृत्तिः 'तदोः सः

सावनन्त्ययोः'' सूत्रेऽस्मिन् कथं क्रियते?

समाधानम् – तकारोच्चारणसामर्थ्यात् 'त्वम्' इति पदे ''तदोः सः सावनन्त्ययोः'' इति सूत्रेण सकारादेशः न भवितव्यः इति न सम्मतम् यतोहि 'द्विपर्यन्तानाम्' इत्यस्य अनुवृत्तिरभावात् 'अतित्वम्' इति पदे सत्वस्याप्रवृत्तित्वाद् तकारोच्चारणं सार्थकोऽस्ति, अनर्थको नास्ति, अतः 'त्वम्' इति पदे ''तदोः सः सावनन्त्ययोः'' इति सूत्रेण सत्वस्य निवृत्त्यर्थं। 'द्विपर्यन्तानाम्' इति अनुवृत्तिरावश्यकी।

व्याख्या – सञ्ज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्वे न। त्यद्, त्यदौ, त्यदः अतित्यद्, अतित्यदौ, अतित्यदः। सर्वनामशब्दानां प्रयोगः यदि संज्ञारूपे गौणत्वे च क्रियते तर्हि त्यदादिषु अत्व-सत्वञ्च न भवन्ति।

रूपलेखनप्रकारः – **त्यद्** = त्यद् (नरबोधकत्वात्) शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ, हल्ङ्यादिलोपे अत्र अत्व-सत्वस्य प्रवृत्तिः न।

अतित्यद् – 'त्यम् अतिक्रान्तः' विग्रहात्, त्यद् शब्दस्य गौणत्वात् अत्व-सत्वस्य प्रवृत्तिः न। अन्वादेशस्य विषयस्तु पूर्वं कथितं वर्तते।

३८२. ङेप्रथमयोरम् ७/१/२८ ।।

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात्।

ङे प्रथमयोरम्-विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – ङे-प्रथमयोः, अम्। ङे लुप्तषष्ठीकं पदम्, प्रथमयोः षष्ठ्यन्तम्, अम् प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः – ''युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्'' इति सूत्राद् युष्मदस्मद्भ्याम् इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – युष्मदस्मद्शब्दानां परस्य ङे विभक्तेः स्थाने तथा च प्रथमाद्वितीयाविभक्त्योः स्थाने अम् इत्यादेशो भवति।

३८३. मपर्यन्तस्य ७/२/९१ ।।

इत्यधिकृत्य।

मपर्यन्तस्य-अधिकारसूत्रम्।

पदच्छेदः – मः पर्यन्तम् (अवधिः) यस्य स मपर्यन्तस्तस्य मपर्यन्तस्य।

सूत्रार्थः – अग्रे वक्ष्यमाणानि कार्याणि मपर्यन्तभागमधिकृत्यैव भवन्ति।

३८४. त्वाहौ सौ ७/२/९४।।

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य 'त्व' 'अह' इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे।

त्वाहौ सौ-विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – त्वश्च अहश्च तयोरितरेतरद्वन्द्वः त्वाहौ। त्वाहौ प्रथमान्तं सौ सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – ''युष्मदस्मदोरनादेशे'' इति सूत्रात् युष्मदस्मदोः इत्यनुवर्तते। 'मपर्यन्तस्य' 'अङ्गस्य' चाधिकारः।

सूत्रार्थः – मपर्यन्तस्य युष्मद्शब्दस्य त्व् इत्यादेशः तथा च अस्मद्शब्दस्य अह् इत्यादेशो भवति सुपरे।

३८५. शेषे लोपः ७/२/९० ।।

आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात्।

'अतो गुणे' (सू. १९१)। 'अमि पूर्वः' (सू. १९४)। त्वम्। अहम्। ननु 'त्वम् स्त्री' 'अहम् स्त्री' इत्यत्र 'त्व अम्' 'अह अम्' इति स्थिते अमि पूर्वरूपं परमपि बाधित्वान्तरङ्गत्वाट्टाप् प्राप्नोति। सत्यम्। अलिङ्गे युष्मदस्मदी। तेन स्त्रीत्वाभावान्न टाप्। यद्वा शेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया। तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य 'अद्' इत्यस्य लोपः, स च परोऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्तते। अदन्तत्वाभान्न टाप्। परमत्वम्। परमाहम्। अतित्वम्। अत्यहम्।

शेषे लोपः-विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – शेषे सप्तम्यन्तम्, लोपः प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः – 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इति सूत्रात् युष्मदस्मदोः इत्यनुवर्तते। 'अलोऽन्त्यस्य' इति परिभाषासूत्रस्योपस्थितिः।

सूत्रार्थः – आत्वयत्वनिमित्ताद्भिन्नविभक्तौ युष्मद्शब्दस्य अस्मद्शब्दस्य चान्त्यस्य लोपो भवति।

रूपलेखनप्रकारः – त्वम्-अहम् – युष्मदस्मद्शब्दयोः प्रातिपदिकात् सौ, ''ङे प्रथमयोरम्'' इति सूत्रेण सु स्थाने अमादेशे, ''त्वाहौ सौ'' इति सूत्रेण मपर्यन्तस्य युष्मदस्मद्शब्दयोः स्थाने त्वाहादेशौ, ''त्व अद् अम्'' ''अह अद् अम्'' इत्यवस्थायाम्, ''अतो गुणे'' इत्यनेन पररूपे ''शेषे लोपः'' इति सूत्रेण दलोपे, ''अमि पूर्वः'' इत्यनेन पूर्वरूपमेकादेशे, ''त्वम्'' ''अहम्'' इति सिद्धम्।

व्याख्या – ननु 'त्वं स्त्री' अहं स्त्री 'इत्यत्र' 'त्व अम् ' 'अह अम्' इति स्थिते अमि पूर्वरूपं परमपि बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाट्टाप् प्राप्नोति।

ननु 'त्वं स्त्री' अहं स्त्री इत्यत्र युष्मदस्मद्शब्दयोः प्रयोगः स्त्रीलिङ्गे भवति चेत् अमादेशे, त्वाहादेशे, दलोपे, पररूपे 'त्व+अम्, 'अह+अम्' इति स्थिते ''अमि पूर्वः'' इति सूत्रेण पूर्वरूपस्य तथा च ''अजाद्यतष्टाप्'' इति सूत्रेण टाप्प्रत्ययस्य युगपत्प्राप्तौ, ''विप्रतिषेधे परं कार्यम्'' इत्यनेन परत्वात् पूर्वरूपं बाधित्वा ''अजाद्यतष्टाप्'' इति सूत्रेण टाप्प्रत्यये, सवर्णदीर्घे, ''अमि पूर्वः'' इत्यनेन पूर्वरूपे, 'त्वाम्, अहाम्' इति रूपद्वयं सिध्यति, तत् कथन्न? सत्यम्। अलिङ्गे युष्मदस्मदी। तेन स्त्रीत्वाभावान्न टाप्। तत्तु अर्द्धसत्यम्। ''सामआकम्'' सूत्रेऽस्मिन् भाष्यकारः युष्मदस्मद्शब्दान् अलिङ्गं स्वीकरोति अतः लिङ्गरहितशब्दयोस्तु, टाप् न भवति।

युष्मदस्मद्शब्दयोः अलिङ्गं स्वीक्रियते चेत् एका समस्या समागच्छति यत् ''युष्मान् ब्राह्मणीः पश्यामि अस्मान् ब्राह्मणी पश्य'' इत्यत्र ब्राह्मणीशब्देन सह पठितं सर्वनामयुष्मदस्मद्शब्दयोः द्वितीयाबहुवचने ''तस्माच्छसो नः पुंसि'' इति सूत्रेण सकारस्य स्थाने नकारादेशोऽपि भवितुं नार्हति। तथा च ''युष्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य, अस्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य'' एतयोः उदाहरणयोः नपुंसककारणात् नकारादेशो भवितुं नार्हति। अतः उक्तोदाहरणयोः ''शसो न'' इति सूत्रेण नकारादेशो भवति।

''अलिङ्गे युष्मदस्मदी'' अस्य भाष्यवचनस्य अभिप्रायो विद्यते यत् युष्मदस्मद्शब्दयोः त्रिषु लिङ्गेषु समानरूपकारणात् पुल्लिङ्ग-स्त्रीलिङ्ग-नपुंसकलिङ्ग शब्दानां बोधकान्यशब्दानां सन्निधिं विना एतयोः शब्दयोः लिङ्गविशेषस्य ज्ञानं भवितुं नार्हति। अतः स्त्रीत्वविवक्षायां टाप्प्रत्ययः भवितव्यः यतोहि 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' इति भाष्यवचनात् टाप्निवारणं कृतमासीत्, तन्न।

यद्वाशेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया। तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य 'अद्' इत्यस्य लोपः, स च परोऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्तते। अदन्तत्वाभावान्न टाप्। ''त्व+अद्+अम्'' इत्यत्रान्तरङ्गत्वात् पररूपे, ''त्वद्+अम्'' इत्यवस्थायाम्, शेषे लोपः इति सूत्रेण टेर्लोपे, 'त्व्+अम्' 'अह्+अम्' इत्यवस्थायां, अदन्तत्वाभावात् ''अजाद्यतष्टाप्'' इत्यनेन न टापि।

'परमत्वम्, परमाहम्' इत्यत्र 'ङे प्रथमयोरम्' इति सूत्रमङ्गाधिकारे पठितमस्ति अतः तदन्तविधिः विद्यते ''पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च'' इत्यनेन सर्वाणि कार्याणि भवन्ति, अतः परमत्वम्, परमाहम् इति।

३८६. युवावौ द्विवचने। ७/२/९२।।

द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ।

युवावौ द्विवचने- विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – युवावौ, द्विवचने। युवश्च आवश्च तयोरितरेतरद्वन्द्वो युवावौ। युवावौ प्रथमान्तम्, द्विवचने सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – ''युष्मदस्मदोरनादेशे'' इति सूत्रात् युष्मदस्मदोः तथा च ''अष्टन आ विभक्तौ'' इत्यतः विभक्तौ इत्यनुवर्तते। 'मपर्यन्तस्य' इत्यस्याधिकारः।

सूत्रार्थः – द्वित्वविशिष्टार्थस्य वाचिनोः युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य भागस्य क्रमशः युवावौ (युव, आव) स्तः विभक्तौ परे।

३८७. प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्। ७/२/८८।।

इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात्।

युवाम्। आवाम्। '**औङि**' इत्येव सुवचम्। भाषायाम् किम्? 'युवं वस्त्राणि' 'मपर्यन्तस्य' (सू. ३८३) किम्? साकच्कस्य मा भूत्, युवकाम्। आवकाम्। 'त्वया' 'मया' इत्यत्र 'त्व्या' 'म्या' इति मा भूत्। 'युवकाभ्याम्' 'आवकाभ्याम्' इति च न सिध्येत्।

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्– विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – प्रथमायाः, च, द्विवचने, भाषायाम्। प्रथमायाः षष्ठ्यन्तम्, च अव्ययपदम्, द्विवचने सप्तम्यन्तम्, भाषायां सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – ''युष्मदस्मदोरनादेशे'' इति सूत्रात् युष्मदस्मदोः तथा च ''अष्टन आ विभक्तौ'' इत्यतः विभक्तौ इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – लौकिके व्यवहारे प्रथमाद्विवचने परे युष्मदस्मदोः आकारादेशः स्यात्।

युवाम्, आवाम्– युष्मद्शब्दात् प्रातिपदिकात् औ, ''ङे प्रथमयोरम्'' इति सूत्रेण अमादेशे, ''युवावौ द्विवचने'' इति सूत्रेण मपर्यन्तभागस्य स्थाने युवादेशे, ''युव+अद्+अम्'' इत्यवस्थायाम्, ''अतो गुणे'' इत्यनेन पररूपे, ''प्रथमायाच द्विवचने भाषायाम्'' इति सूत्रेण दकारस्यात्वे, ''युव+आ+अम्'' इत्यवस्थायाम्, सवर्णदीर्घे, ''युवा+अम्'' इत्यवस्थायाम्, ''अमि पूर्वः'' इत्यनेन पूर्वरूपे, ''युवाम्'' इति सिद्धम्। इत्थमेव आवाम्।

व्याख्या – 'औङि' इत्येव सुवचनम्। भट्टोजिदीक्षितेन मन्यते यत् ''प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्'' अस्य सूत्रस्य स्थाने ''औङि भाषायाम्'' इत्येव सूत्रं समीचीनमासीत्।

प्रत्युदाहरणम् – भाषायां किम्? युवं वस्त्राणि। ''प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्'' सूत्रेऽस्मिन् भाषायां इति पदप्रयोगात् लौकिकप्रयोगे आत्वं न तु वैदिकप्रयोगे। अतः ''युवं वस्त्राणि'' इति वैदिकोदाहरणे अनात्वे।

प्रत्युदाहरणम्– मपर्यन्तस्य किम्? साकच्कस्य माभूत्। युवकाम्। आवकाम्।

''युवावौ द्विवचने'' इति सूत्रेण सकलयुष्मद् अस्मद् शब्दयोः स्थाने युवावादेशकरणादपि आत्वं कृत्वा 'युवाम् – आवाम्' इति भवितुमर्हति, तत् कथन्नेति? ''युवावौ द्विवचने'' एतत् सूत्रं ''मपर्यन्तस्य'' इति सूत्रस्याधिकारक्षेत्रे पठनस्य कारणं किम्? साकच्कस्य मा भूत्। साकच्–युष्मकद्–अस्मकद् अत्र मा भूत्। अत्र 'युवाम्–आवाम्' इति रूपाणि न भवन्ति, अत्र तु मपर्यन्तत्वाद् 'युवकाम्–आवकाम्' रूपाणि भवन्ति।

'त्वया' 'मया' इत्यत्र त्व्या 'म्या' इति माभूत्। अत्र ''युवावौ द्विवचने'' एतत् सूत्रं ''मपर्यन्तस्य'' इति सूत्रस्य अधिकारक्षेत्रे पठनस्य द्वितीयं प्रयोजनं वर्तते यत् ''त्वमावेकवचने'' इति सूत्राद् त्व–मादेशाः सकल–युष्मदस्मद्स्थाने न स्युः केवलं मपर्यन्तभागस्य स्थाने स्युः। अतः त्व्या 'म्या' इति माभूत्।

'युवकाभ्याम्' 'आवकाभ्याम्' इति च न सिध्येत्। उक्तसूत्रेषु 'मपर्यन्तस्य' सूत्रस्याधिकारक्षेत्रे पठनस्य प्रयोजनं वर्तते यत् 'युवकाभ्याम्' 'आवकाभ्याम्' इत्यस्य सिद्धकरणम् अन्यथा 'युवाभ्याम्' 'आवाभ्याम्' रूपाण्येव भविष्यन्ति, तत्कथमिति चेत्? 'युष्मद्+भ्याम्', 'अस्मद्+भ्याम्' इत्यत्र 'ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्' इति वार्तिकसहकारेण ''अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः'' इति सूत्रेण अकच्कृते 'युष्मकद्+भ्याम्, 'अस्मकद्+भ्याम्' इत्यवस्थायाम्, 'तन्मध्यपतितन्यायेन सकलाङ्गस्य स्थाने युवावादेशे, 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इति सूत्रेण आकारादेशे, अतः अकच्स्थलेऽपि युवाभ्याम् आवाभ्याम् रूपाण्येव भविष्यन्ति, परञ्च तन्न समीचीनम्, अतः उक्तसूत्राणां पाठः 'मपर्यन्तस्य' इत्यस्य सूत्रस्याधिकारक्षेत्रे पठनात् 'युवकाभ्याम्, आवकाभ्याम्' इत्यभीष्टरूपाणि भविष्यन्ति।

३८८. यूयवयौ जसि ७/२/९३।।

स्पष्टम्। यूयम्। वयम्। परमयूयम्। परमवयम्। अतियूयम्। अतिवयम्। इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जसः शीः प्राप्तः, '**अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्**' (**प. ९३**) इति न भवति। '**ङे प्रथमयोरम्**' (**सू. ३८२**) इत्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य 'अम् मान्त एवावशिष्यते, न तु विक्रियते' इति व्याख्यानाद्वा।

यूयवयौ जसि–विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – यूयवयौ, जसि। यूयश्च वयश्च तयोरितरेतरद्वन्द्वो यूयवयौ। यूयवयौ प्रथमान्तम्, जसि सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इति सूत्रात् युष्मदस्मदोः इत्यनुवर्तते। 'मपर्यन्तस्य' इत्यस्याधिकारः।

सूत्रार्थः – युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य यूय वय इत्यादेशौ स्तः जसि परे।

रूपलेखनप्रकारः – **यूयम् (वयम्)** – युष्मद्शब्दात् प्रातिपदिकात् जसि, 'ङे प्रथमयोरम्' इति सूत्रेण जस्स्थाने अमि, ''यूयवयौ जसि'' इत्यनेन ''मपर्यन्तस्य'' इति सूत्रसहकारेण यूयादेशे, ''यूय+अद्+अम्'' इत्यवस्थायाम्, पररूपे, ''शेषे लोपः'' इत्यनेन अद्भागस्य लोपे 'यूयम्' इति सिद्धम्। इत्थमेव वयम्। परमयूयम्, परमवयम्– कर्मधारयसमासेऽपि उपर्युक्तकार्याणि भवन्ति, अतः परमयुष्मद् परमास्मद् शब्दाभ्यां 'परमयूयम् परमवयम्' सिद्धम्। इत्थमेव गौणस्थलेऽपि 'अतियूयम् अतिवयम्' इति सिद्धम्।

व्याख्या – इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः, अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम् इति न भवति। युष्मदस्मद्शब्दाभ्यां जसि ''यूय+अद्+जस्''' आव+अद्+जस्' इत्यत्र पररूपे, 'यूयद्+जस्, ' आवद्+जस्' इत्यवस्थायाम्, ''शेषे लोपः'' इति सूत्रेण दकारस्य लोपे, 'यूय+जस्' आव+जस् इत्यवस्थायाम् अवर्णान्तसर्वनामशब्दत्वात् ''जसः शी'' इति सूत्रेण श्यादेशप्राप्ते, परञ्च अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम् इति परिभाषया श्यादेशस्य निषेधे, यतोहि एकवारम् अङ्गाधिकारीयकार्यं भवति तदा पुनः तस्मिन्स्थाने एव अङ्गाधिकारीयकार्यं न भवति।

व्याख्या – 'ङे प्रथमयोरम्' इत्यत्र मकारान्तं प्रश्लिष्य 'अम् मान्त एवावशिष्यते, न तु विक्रियते' इति व्याख्यानाद्वा। 'ङे प्रथमयोरम्' इति सूत्रे 'अम्' इत्यनेन सहान्यस्य मकारस्य प्रश्लेषं कृत्वा ''संयोगान्तस्य लोपः'' इत्यनेन मकारस्य संयोगान्तलोपे, प्रश्लिष्टमकारं 'अम्' इत्यस्य विशेषणं स्वीकृत्य तदन्तविधिं कृत्वा मकारान्तं 'अमादेशस्य एव विधानं कृतं वर्तते। अतः पुनर्मान्तविधानसामर्थ्याद् न श्यादेशे।

३८९. त्वमावेकवचने ७/२/९७।।

एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ।

त्वमावेकवचने– विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – त्वमौ एकवचने। त्वश्च मश्च तयोरितरेतरद्वन्द्वः। त्वमौ। एकस्य वचनम् एकवचनम् त्वमौ, प्रथमान्तम् एकवचने सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – ''अष्टन आ विभक्तौ'' इत्यतः विभक्तौ तथा च ''युष्मदस्मदोरनादेशे'' इत्यतः युष्मदस्मदोः इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – एकत्वार्थस्य वाचिनोः युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य क्रमशः त्वमौ (त्व, म) भवतः विभक्तौ परे।

३९०. द्वितीयायां च ७/२/८७।।

युष्मदस्मदोराकारः स्यात्। त्वाम्। माम्। युवाम्। आवाम्।

द्वितीयायां च–विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः– द्वितीयायां, च। द्वितीयायां सप्तम्यन्तम्, चाव्ययपदम्।

अनुवृत्तिः – 'अष्टन आ विभक्तौ' इति सूत्रात् विभक्तौ तथा च ''युष्मदस्मदोरनादेशे'' इत्यतः युष्मदस्मदोः इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – द्वितीयाविभक्तौ परतः युष्मदस्मदोः आकारः अन्तादेशः स्यात्।

त्वाम् (माम्) युष्मद्शब्दात् प्रातिपदिकात् अमि, ''ङे प्रथमयोरम्'' इत्यनेन अम् स्थाने अमि, ''त्वमावेकवचने''

इति सूत्रेण मपर्यन्तभागस्य युष्म् स्थाने त्वादेशे, ''त्व+अद्+अम्'' इत्यवस्थायाम्, पररूपे, ''द्वितीयायां च'' इति सूत्रेण दस्यात्वे, ''त्व+आ+अम्'' इत्यवस्थायाम्, सवर्णदीर्घे, पूर्वरूपे च ''त्वाम्'' इति सिद्धम्। इत्थमेव मामपि।

३९१. शसो न ७/२/२९ ।।

नेत्यविभक्तिकं पदम्। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः स्यात्। अमोऽपवादः। **'आदेः परस्य' (सू. ४४)**। **'संयोगान्तस्य लोपः' (सू. ४४)**। युष्मान्। अस्मान्।

शसो न- विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - शसः, न। शसः षष्ठ्यन्तम्, न लुप्तप्रथमान्तपदम्।

अनुवृत्तिः - ''युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्'' इति सूत्रात् युष्मदस्मद्भ्यां इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसः नकारः स्यात्। 'ङे प्रथमयोरम्' इत्यस्य अमोऽपवादः। ''आदेः परस्य'' इत्यनेन शसः अकारस्य स्थाने न भवति, न तु अलोऽन्त्यस्य इति। न इति अविभक्तिकं पदं वर्तते, न तु निषेधार्थकम् अव्ययपदम्।

रूपलेखनप्रकारः - **युष्मान् (अस्मान्)** - युष्मद्शब्दात् प्रातिपदिकात् शसि, अनुबन्धलोपे, ''ङे प्रथमयोरम्'' इति सूत्रेण अमादेशप्राप्ते परञ्च ''शसो न'' इत्यनेन ''आदेः परस्य'' इति परिभाषया सहकारेण अकारस्य स्थाने नकारादेशे, 'युष्मद्+न्स्' इत्यवस्थायाम् ''द्वितीयायां च'' इति सूत्रेण दस्यात्वे, सवर्णदीर्घे, ''संयोगान्तस्य लोपः'' इत्यनेन सलोप, ''युष्मान्'' इति सिद्धम्। इत्थमेवास्मान्।

विशेषः - युष्मदस्मद्शब्दयोः अलिङ्गत्वात् पुल्लिङ्गे ''प्राप्तं ''तस्माच्छसो नः पुंसि'' इत्यनेन नकारादेशः न भवति अतः एतत् सूत्रमावश्यकम्।

३९२. योऽचि ७/२/८९ ।।

अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः। त्वया। मया।

योऽचि- विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - यः अचि। यः प्रथमान्तम्, अचि सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः - ''युष्मदस्मदोरनादेशे'' इति सूत्रात् उभयपदस्य तथा च ''अष्टन आ विभक्तौ'' इति सूत्रात् विभक्तौ इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - अनादेशे अजादौ विभक्तौ युष्मदस्मदोः अन्त्यस्य यादेशः स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः - **त्वया (मया)** - युष्मद्शब्दात् प्रातिपदिकात् टाविभक्तौ, अनुबन्धलोपे, ''त्वमावेकवचने'' इत्यनेन मपर्यन्तभागस्य युष्म्स्थाने त्वादेशे, ''त्व+अद्+आ'' इत्यवस्थायाम्, पररूपे ''योऽचि'' इति सूत्रेण दस्य यादेशे, ''त्वया'' इति सिद्धम्। इत्थमेव मया।

३९३. युष्मदस्मदोरनादेशे ७/२/८६ ।।

अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ।

युवाभ्याम्। आवाभ्याम्। युष्माभिः। अस्माभिः।

युष्मदस्मदोरनादेशे-विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - युष्मदस्मदोः, अनादेशे। युस्मच्च अस्मच्च तयोरितरेतरयोगद्वन्द्वो युष्मदस्मदौ, तयोः युष्मदस्मदोः। नास्ति आदेशो यस्य स अनादेशस्तस्मिन् अनादेशे।

अनुवृत्तिः- ''रायो हलि'' इति सूत्रात् हलि तथा च ''अष्टन आ विभक्तौ'' इत्यतः विभक्तौ इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - आदेशभिन्नहलादौ विभक्तौ युष्मदस्मदोः अन्त्यस्य दकारस्य आकारादेशः स्यात्। ''अलोऽन्त्यस्य'' इति सहाय्येन।

रूपलेखनप्रकारः – युवाभ्याम् (आवाभ्याम्) युष्मद्शब्दात् प्रातिपदिकात् भ्यामि, ''युवावौ द्विवचने'' इति सूत्रेण युष्म्स्थाने युवादेशे, ''युव+अद्+भ्याम्'' इत्यवस्थायाम् पररूपे, ''युष्मदस्मदोरनादेशे'' इति सूत्रेण दकारस्य आकारे, सवर्णदीर्घे, ''युवाभ्याम्'' इति सिद्धम्। इत्थमेवावाभ्याम्।

३९४. तुभ्यमह्यौ ङयि ७/२/९५।।

अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि। अमादेशः।'**शेषे लोपः**'(**सू. ३८५**)। तुभ्यम्। मह्यम्। परमतुभ्यम्। परममह्यम्। अतितुभ्यम्। अतिमह्यम्। युवाभ्याम्। आवाभ्याम्।

तुथ्यमह्यौ ङयि-विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – तुभ्यमह्यौ, ङयि। तुभ्यश्च मह्यश्च तयोरितरेतरद्वन्द्वः तुभ्यमह्यौ। तुभ्यमह्यौ प्रथमान्तम्, ङयि सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – ''युष्मदस्मदोरनादेशे'' इति सूत्रात् युष्मदस्मदोः इत्यनुवर्तते।'मपर्यन्तस्य' इत्यस्याधिकारः।

सूत्रार्थः – ङे विभक्तौ युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य क्रमशः तुभ्यमह्यौ आदेशौ स्तः।

रूपलेखनप्रकारः – मह्यम् (तुभ्यम्) – अस्मद्शब्दात् प्रातिपदिकात् ङेविभक्तौ, ''ङे प्रथमयोरम्'' इति सूत्रेण ङे स्थाने अमादेशे, स्थानिवद्भावमाश्रित्य ''तुभ्यमह्यौ ङयि'' इति सूत्रेण मपर्यन्तस्य अस्म् स्थाने मह्यादेशे, ''मह्य+अद्+अम्'' इत्यवस्थायाम्, पररूपे ''मह्यद्+अम्'' इत्यवस्थायाम्, ''शेषे लोपः'' इति सूत्रेण टेर्लोपे, ''मह्यम्'' इति सिद्धम्। इत्थमेव तुभ्यमिति। कर्मधारयसमासत्वात् परमयुष्मद् परमास्मद्शब्दयोः 'परमतुभ्यम्' 'परममह्यम्' इति। गौणत्वे तु अतितुभ्यम् अतिमह्यमिति।

३९५. भ्यसो भ्यम् ७/१/३०।।

भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वादेशः स्यात्। आद्यः शेषे लोपस्यान्त्यलोपत्व एव। तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एत्त्वं न। अभ्यम् तु पक्षद्वयेऽपि साधुः। युष्मभ्यम्। अस्मभ्यम्।

भ्यसोभ्यम्- विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – भ्यसः भ्यम्। भ्यसः षष्ठ्यन्तम् भ्यम् प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः – ''युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्'' इति सूत्रात् युष्मदस्मद्भ्याम् इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – युष्मदस्मद्शब्दाभ्यां परस्य भ्यस् स्थाने भ्यम् अभ्यम् विकल्पेन इत्यादेशो भवति।

व्याख्या – आद्यःशेषे लोपस्यान्त्यलोपत्व एव। तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न। अभ्यम् तु पक्षद्वयेऽपि साधुः। भ्यसोभ्यम् पदस्यास्य प्रकारद्वयं पदच्छेदः भवितुमर्हति भ्यसः भ्यम् तथा च भ्यसः अभ्यम्। दीक्षितस्य मतानुसारं भ्यम् अभ्यम् वादेशः भवति।

आद्यपक्षे भ्यमादेशे, ''युष्मद्+भ्यम् इत्यत्र ''शेषे लोपः'' इति सूत्रेण दस्य लोपे, ''युष्मभ्यम्'' इति सिद्धम्। इत्यत्र यद्यपि ''बहुवचने झल्येत्'' इत्यनेन एत्वप्राप्ते परञ्च ''अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः'' इति परिभाषया अङ्गकार्यस्य निषेधत्वात् एत्वं न भवति।

अभ्यमादेशपक्षे ''शेषे लोपः'' इति सूत्रेणान्त्यदकारस्य लोपेऽथवा टेर्लोपे, उभयत्र ''युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम्, इति सिद्धं भवति। दकारलोपपक्षे तु ''अतो गुणे'' इति सूत्रेण पररूपं भवति।

रूपलेखनप्रकारः – युष्मभ्यम् (अस्मभ्यम्)

युष्मद्शब्दात् प्रातिपदिकात् भ्यसि, ''भ्यसो भ्यम्'' इति सूत्रेण भ्यस् स्थाने भ्यमादेशे, ''शेषे लोपः'' इति सूत्रेणान्त्यलोपपक्षे दकारस्यलोपे, ''बहुवचने झल्येत्'' इति सूत्रेण एत्वप्राप्ते परञ्च ''अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः'' इत्यनेन निषेधे, ''युष्मभ्यम्'' इति सिद्धम्। इत्थमेव अस्मभ्यमिति।

३९६. एकवचनस्य च ७/१/३२।।

आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत् स्यात्।

त्वत्। मत्। '**ङसेश्च**' इति सुवचम्। युवाभ्याम्। आवाभ्याम्।

एकवचनस्य च – विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – एकवचनस्य षष्ठ्यन्तम्, चाव्ययपदम्।

अनुवृत्तिः – ''युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्'' इति सूत्रात् युष्मदस्मद्भ्यां तथा च। पञ्चम्या अत् इत्यतः सकलसूत्रं अनुवर्तते।

सूत्रार्थः – युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङसि स्थाने अत् आदेशः स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः – **त्वत् (मत्)** युष्मद्शब्दस्य प्रातिपदिकात् ङसिविभिक्तौ, अनुबन्ध लोपे, ''एकवचनस्य च'' इति सूत्रेण ''अनेकाल्शित्सर्वस्य'' इति सूत्रसहकारेण अस् स्थाने अदादेशे, ''युष्मद्+अत्'' इत्यवस्थायाम्, ''त्वमावेकवचने'' इत्यनेन युष्म् स्थाने त्वादेशे, ''त्व+अद्+अत्'' इत्यवस्थायाम् पररूपे, टेर्लोपे, ''त्व्+अत्'' इत्यवस्थायाम् 'त्वत्' इति सिद्धम्।

विशेषः – ङसेश्च इत्येव सुवचम्। भट्टोजिदीक्षितस्य मतानुसारं 'एकवचनस्य च' इति सूत्रस्य स्थाने 'ङसेश्च' इत्येव समीचीनं मात्रालाघवञ्च वर्तते।

३९७. पञ्चम्या अत् ७/१/३१ ।।

आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत् स्यात्। युष्मत्। अस्मत्।

पञ्चम्या अत्– विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – पञ्चम्याः, अत्। पञ्चम्याः षष्ठ्यन्तम्, अत् प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः–''युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्'' इति सूत्रात् युष्मदस्मद्भ्याम् तथा च 'भ्यसो भ्यम्' इत्यतः भ्यसः इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – युष्मदस्मद्भ्यां परस्य पञ्चमीविभक्तेः भ्यसः स्थाने अत् इत्यादेशः स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः – **युष्मत् (अस्मत्)** युष्मद्शब्दात् प्रातिपदिकात् भ्यसि, 'पञ्चम्या अत्' इति सूत्रेण भ्यसः स्थाने अदिति सर्वादेशे, 'शेषे लोपः' इत्यनेन टिलोपे। इत्थमेवास्मदिति।

३९८. तवममौ ङसि ७/२/९६ ।।

अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि।

तवममौ ङसि– विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – तवश्च ममश्च तयोरितरेतरद्वन्द्वः तवममौ। तवममौ प्रथमान्तम् ङसि सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – युष्मदस्मदोरनादेशे इति सूत्रात् युष्मदस्मदोः इत्यनुवर्तते।'मपर्यन्तस्य' इत्यस्याधिकारः।

सूत्रार्थः – युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य स्थाने क्रमशः तव मम इत्यादेशौ स्तः ङसि परे।

३९९. युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ७/१/२७।।

स्पष्टम्। तव। मम। युवयोः। आवयोः।

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽस्– विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – युष्मदस्मद्भ्यां पञ्चम्यन्तम्, ङसः षष्ठ्यन्तम् अश् प्रथमान्तम्।

सूत्रार्थः – युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङस् इत्यस्य स्थाने अश् आदेशः स्यात्।

तव (मम) युष्मद्शब्दात् प्रातिपदिकात् ङसि, ''तवममौ ङसि'' इति सूत्रेण मपर्यन्तभागस्य युष्म स्थाने तवादेशे, ''तव+अद्+अस्'' इत्यवस्थायाम्, ''युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इति सूत्रेण अशादेशे, ''तव+अद्+अ'' इत्यवस्थायाम् पररूपे टेर्लोपे, ''तव'' इति सिद्धम्। इत्थमेव ममेति।

४००. साम आकम् ७/१/३३ ।।

आभ्यां परस्य साम आकं स्यात्। भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः। युष्माकम्। अस्माकम्। त्वयि। मयि।

युवयोः। आवयोः युष्मासु। अस्मासु।

> **समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी।**
> **समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्तो युवावौ त्वमावपि।।१।।**
> **सुजस्ङेङस्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते।**
> **त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि।।२।।**
> **एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके।**
> **त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः।।३।।**
> **द्व्येकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी।**
> **तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च।।४।।**

त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे अतित्वम्, अत्यहम्। अतित्वाम्, अतिमाम्। अतियूयम्, अतिवयम्। अतित्वाम्, अतिमाम्। अतित्वाम्, अतिमाम्। अतित्वान्, अतिमान्। अतित्वया, अतिमया। अतित्वाभ्याम्, अतिमाभ्याम्, अतित्वाभिः, अतिमाभिः। अतितुभ्यम्, अतिमह्यम्। अतित्वाभ्याम्, अतिमाभ्याम्। अतित्वभ्यम्, अतिमभ्यम्। ङसिभ्यसोः- अतित्वत् अतित्वत्। अतिमत्। भ्यामि प्राग्वत्। अतितव, अतिमम। अतित्वयोः, अतिमयोः। अतित्वाकम्, अतिमाकम्। अतित्वयि, अतिमयि। अतित्वयोः, अतिमयोः। अतित्वासु, अतिमासु।।

युवाम् आवां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत्। औ-अम्-औट्सु अतियुवाम्। अतियुवाम्, अतियुवाम्। अत्यावाम्, अत्यावाम्, अत्यावाम्। अतियुवान्, अत्यावान्। अतियुवया, अत्यावया। अतियुवाभ्याम् ३, अत्यावाभ्याम् अतियुवाभिः, अत्यावाभिः। भ्यसि-अतियुवभ्यम्, अत्यावभ्यम्। ङसिभ्यसोः-अतियुवत्। अतियुवत्। अत्यावत्, अत्यावत्। ओसि- अतियुवयोः, अतियुवयोः। अत्यावयोः, अत्यावयोः। अतियुवाकम्, अत्यावाकम्। अतियुवयि, अत्यावयि। अतियुवासु। अत्यावासु।।

युष्मानस्मान् वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत्। औ-अम्-औट्सु अतियुष्माम्। अतियुष्माम्, अतियुष्माम्। अत्यस्माम् अतियुष्मान् अत्यस्मान् अतियुष्मया अत्यस्मया अतियुष्माभ्याम् ३, अत्यस्माभ्याम् ३। अतियुष्माभिः, अत्यस्माभिः। भ्यसि अतियुष्मभ्यम्, अत्यस्मभ्यम्। ङसिभ्यसोः-अतियुष्मत् २, अत्यस्मत् २। ओसि- अतियुष्मयोः, अतियुष्मयोः। अत्यस्मयोः, अत्यस्मयोः। अतियुष्माकम्, अत्यस्माकम्। अतियुष्मयि, अत्यस्मयि। अतियुष्मासु, अत्यस्मासु।

साम आकम्- विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - सामः, आकम्। सामः षष्ठ्यन्तम्, आकं प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः - ''युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्'' इति सूत्रात् युष्मदस्मद्भ्यां इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - युष्मदस्मद्भ्यां परस्य षष्ठीबहुवचने सामः स्थाने आकमादेशः स्यात्।

व्याख्या - भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः ''युष्मदस्मद्शब्दाः हलन्ताः वर्तन्ते, अतः ''आमि सर्वनाम्नः सुट्'' इति सूत्रेण सुडागमस्य प्राप्तिरेव न भवति। यदा स्थानी साम् नास्ति तदा अस्य स्थाने आकमादेशस्य किं प्रयोजनमस्ति?

''शेषे लोपः'' इति सूत्रात् दकारस्य लोपत्वात् युष्मदस्मद्शब्दयोः सुडागमः प्राप्तिः भवति अतः भाविसुडागमस्य निवारणार्थं ''साम आकम्'' इति सूत्रे 'साम्' स्थानी विद्यते। अतः आकमादेशानन्तरं युष्मदस्मद्शब्दयोः अन्त्यवर्णदकारस्य लोपत्वादपि अकारान्तत्वादपि सुडागमः भवितुं नार्हति।

युष्माकम् (अस्माकम्) युष्मद्शब्दात् प्रातिपदिकात् आमि, ''साम आकम्'' इति सूत्रेण आम् स्थाने आकमादेशे, ''युष्मद्+आकम्'' इत्यवस्थायाम्, ''शेषे लोपः'' इति सूत्रेण टेर्लोपे, ''युष्माकम्'' इति सिद्धम्।

युष्मद् - रूपाणि

प्रथमा	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वितीया	त्वाम्, त्वा	युवाम्, वाम्	युष्मान्, वः
तृतीया	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
चतुर्थी	तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मभ्यम्, वः
पञ्चमी	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
षष्ठी	तव, ते	युवयोः, वाम्	युष्माकम्, वः
सप्तमी	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

अस्मद् रूपाणि

प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीया	माम्, मा	आवाम्, नौ	अस्मान्, नः
तृतीया	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
चतुर्थी	मह्यम्, मे	आवाभ्याम्, नौ	अस्मभ्यम्, नः
पञ्चमी	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
षष्ठी	मम, मे	आवयोः, नौ	अस्माकम्, नः
सप्तमी	मयि	आवयोः	अस्मासु

''त्वमावेकवचने'' इत्यत्र 'युवावौ द्विवचने' इत्यत्र च एक-वचनद्विवचनशब्दौ योगिकौ, न तु प्रत्ययपराविति स्थितम् तत्फलं श्लोक चतुष्टयेन गृह्णाति- समस्यमान इति।

अन्वयः (१) समस्यमाने युष्मदस्मदी द्वयेकत्ववाचिनौ (तदा) समासार्थः अन्यसंख्यः चेद् (अपि) युवावौ, त्वमौ स्तः।

(२) सुजस्ङेङस्सुपरतः ते त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममौ इति आदेशाः सदैव स्युः।

(३) एते परत्वात् स्वके विषये युवावौ बाधन्ते। त्वमावपि पूर्वविप्रतिषेधतः प्रबाधन्ते।

(४) यदा द्वयेकसंख्यः समासार्थः बह्वर्थे युष्मदस्मदी (तदा) तयोः अद्वयेकतार्थत्वात् न युवावौ न च त्वमौ।

अतित्वम्- अत्यहम्

''त्वां मां वा अतिक्रान्तः' विग्रहेऽस्मिन् 'अत्यादयः द्वितीयया' इत्यनेन समासकारणात् अतियुष्मद्-अत्यस्मद् शब्दाभ्यां सौ, ''त्वाहौ सौ'' इति सूत्रेण त्व-अहादेशयोः ''ङे प्रथमयोरम्'' इति सूत्रेण अमादेशयोः, ''अतित्व+अद्+अम्'' अति+अह+अद्+अम्'' इति स्थितौ, ''अतो गुणे'' इति सूत्रेण पररूपे, यणि, अतित्वद्+अम्, अत्यहद्+अम्, इति स्थितौ, ''शेषे लोपः'' इत्यनेन अद्भागस्य लोपे, ''अतित्वम्-अत्यहम्' इति।

समस्यमान-एकत्ववाची-अतियुष्मद् शब्दरूपाणि

प्रथमा	अतित्वम्	अतित्वाम्	अतियूयम्
द्वितीया	अतित्वाम्	अतित्वाम्	अतित्वान्
तृतीया	अतित्वया	अतित्वाभ्याम्	अतित्वाभिः
चतुर्थी	अतितुभ्यम्	अतित्वाभ्याम्	अतित्वभ्यम्
पञ्चमी	अतित्वत्	अतित्वाभ्याम्	अतित्वत्
षष्ठी	अतितव	अतित्वयोः	अतित्वाकम्

सप्तमी	अतित्वयि	अतित्वयोः	अतित्वासु

समस्यमान-एकत्ववाची- अत्यस्मद् शब्दरूपाणि

प्रथमा	अत्यहम्	अतिमाम्	अतिवयम्
द्वितीया	अतिमाम्	अतिमाम्	अतिमान्
तृतीया	अतिमया	अतिमाभ्याम्	अतिमाभिः
चतुर्थी	अतिमह्यम्	अतिमाभ्याम्	अतिमभ्यम्
पञ्चमी	अतिमत्	अतिमाभ्याम्	अतिमत्
षष्ठी	अतिमम	अतिमयोः	अतिमाकम्
सप्तमी	अतिमयि	अतिमयोः	अतिमासु

युवाम् आवाम् वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः विग्रहेऽस्मिन् शब्दरूपाणि–

समस्यमान-द्वित्ववाची-अतियुष्मद् शब्दरूपाणि

प्रथमा	अतित्वम्	अतियुवाम्	अतियूयम्
द्वितीया	अतियुवाम्	अतियुवाम्	अतियुवान्
तृतीया	अतियुवया	अतियुवाभ्याम्	अतियुवाभिः
चतुर्थी	अतितुभ्यम्	अतियुवाभ्याम्	अतियुवभ्यम्
पञ्चमी	अतियुवत्	अतियुवाभ्याम्	अतियुवत्
षष्ठी	अतितव	अतियुवयोः	अतियुवाकम्
सप्तमी	अतियुवयि	अतयुवयोः	अतियुवासु

समस्यमान-द्वित्ववाची-अत्यस्मद् शब्दरूपाणि

प्रथमा	अत्यहम्	अत्यावाम्	अतिवयम्
द्वितीया	अत्यावाम्	अत्यावाम्	अत्यावान्
तृतीया	अत्यावया	अत्यावाभ्याम्	अत्यावाभिः
चतुर्थी	अतिमह्यम्	अत्यावाभ्याम्	अत्यावभ्यम्
पञ्चमी	अत्यावत्	अत्यावाभ्याम्	अत्यावत्
षष्ठी	अतिमम	अत्यावयोः	अत्यावाकम्
सप्तमी	अत्यावयि	अत्यावयोः	अत्यावासु

''युष्मान् अस्मान् वा अतिक्रान्तः'' इति विग्रहेऽस्मिन् शब्दरूपाणि–

समस्यमान-बहुत्ववाची-अतियुष्मद् शब्दरूपाणि

प्रथमा	अतित्वम्	अतियुष्माम्	अतियूयम्
द्वितीया	अतियुष्माम्	अतियुष्माम्	अतियुष्मान्
तृतीया	अतियुष्मया	अतियुष्माभ्याम्	अतियुष्माभिः
चतुर्थी	अतितुभ्यम्	अतियुष्माभ्याम्	अतियुष्मभ्यम्
पञ्चमी	अतियुष्मत्	अतियुष्माभ्याम्	अतियुष्मत्
षष्ठी	अतितव	अतियुष्मयोः	अतियुष्माकम्
सप्तमी	अतियुष्मयि	अतियुष्मयोः	अतियुष्मासु

समस्यमान-बहुत्ववाची-अत्यस्मद् शब्दरूपाणि

प्रथमा	अत्यहम्	अत्यस्माम्	अतिवयम्
द्वितीया	अत्यस्माम्	अत्यस्माम्	अत्यस्मान्
तृतीया	अत्यस्मया	अत्यस्माभ्याम्	अत्यस्माभिः
चतुर्थी	अतिमह्यम्	अत्यस्माभ्याम्	अत्यस्मभ्यम्
पञ्चमी	अत्यस्मत्	अत्यस्माभ्याम्	अत्यस्मत्
षष्ठी	अतिमम	अत्यस्मयोः	अत्यस्माकम्
सप्तमी	अत्यस्मयि	अत्यस्मयोः	अत्यस्मासु

४०१. पदस्य ८/१/१६।।

पदस्य-अधिकारसूत्रम्।

'पदस्य' इत्यस्याधिकारः। ''अपदान्तस्य मूर्धन्यः'' इति सूत्रात् पूर्वपर्यन्तं अधिकारो विद्यते। पदस्य तात्पर्यं ''सुप्तिङन्तं पदं इति सूत्रेण विद्यते।

४०२. पदात् ८/१/१७।।

पदात्- अधिकारसूत्रम्।

पदात् पञ्चम्यन्तमेकपदं सूत्रम्। अस्य सूत्रस्याधिकारः ''कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ'' इति सूत्रात् पूर्वपर्यन्तं विद्यते।

४०३. अनुदात्तं सर्वमपादादौ ८/१/१८।।

इत्यधिकृत्य।

अनुदात्तं सर्वमपदादौ-अधिकारसूत्रम्।

पदच्छेदः - पादस्यादिः पादादिः, न पादादिरपादादिस्तस्मिन् अपादादौ षष्ठीगर्भनञ्तत्पुरुषः। अनुदात्तं प्रथमान्तं,सर्वं प्रथमान्तं, अपादादौ सप्तम्यन्तम्।

अष्टाध्यायाः प्रथमपादस्य समाप्तिपर्यन्तं ''विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्'' इत्यस्याधिकारः।

४०४. युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ ८/१/१२०।।

पदात् परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वां नौ इत्यादेशौ स्तः तौ चानुदात्तौ।

युष्मस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ- विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोः, वाम्-नावौ।

अनुवृत्तिः - 'पदस्य' पदात् तथा अनुदात्तं सर्वमपदादौ इति त्रयाणां सूत्राणामधिकारः।

सूत्रार्थः - पदात्परयोः अपादादौ स्थितयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाविशिष्टयोः युष्मदस्मदोः स्थाने क्रमशः वां नौ इत्यादेशौ भवतः।

विशेषः - युष्मदस्मद्शब्दयोः पूर्वं पदमावश्यकं तथा च पद्यरचनायां युष्मदस्मद्शब्दान् श्लोकस्य ऋचायाश्चाद्यौ न भवितव्यौ।

४०५ बहुवचनस्य वस्नसौ ८/१/२०।।

उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः। वान्नावोरपवादः।

बहुचनस्य वस्नसौ-विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - वस् च नस् च तयोरितरेतरद्वन्द्वः। बहुवचनस्य षष्ठ्यन्तम्, वस्नसौ प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः - युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ इति सूत्रात् युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोः इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – पदात्परयोः अपादादौ स्थितयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाबहुवचनविशिष्टयोः युष्मदस्मदोः स्थाने क्रमशः वस् नस् इत्यादेशौ स्तः।

वान्नावोरपवादः। बहुवचने प्रयोगत्वात् सूत्रमेतद् युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ इत्यस्य सूत्रस्यापवादः।

४०६. तेमयावेकवचनस्य ८/१/२२॥

उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः।

तेमयावेकवचनस्य– विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – तेश्च मेश्च तयोरितरेतरद्वन्द्वः। तेमयौ प्रथमान्तम्, एकवचनस्य षष्ठ्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – "युष्मदस्मदोः–" इत्यादिना सूत्रात् 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोः' इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – पदात्परयोः अपादादौ स्थितयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोः स्थाने क्रमशः ते मे इत्यादेशौ स्याताम्।

४०७. त्वामौ द्वितीयायाः ८/१/२३॥

द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः।

श्रीशस्त्वावतु मापीह, दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः।
स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः॥१॥
सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः।
सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः॥२॥

पदात्परयोः किम्? वाक्यादौ मा भूत्, त्वां पातु, मां पातु। अपादादौ किम्? 'वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान् कृष्णः सर्वदाऽवतु।' स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेव। नेह– इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति, इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति।

'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (वा. ४७१४)। **'एकतिङ् वाक्यम्'** (वा. ११९९)। तेनेह न– ओदनं पच, तव भविष्यति। इह तु स्यादेव– शालीनां ते ओदनं दास्यामि इति।

'एते वान्नावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः' (वा. ४७१७)। अन्वादेशे तु नित्यं स्युः। धाता ते भक्तोऽस्ति, धाता तव भक्तोऽस्तीति वा। तस्मै ते नम, इत्येव।

त्वामौ द्वितीयायाः– विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – त्वाश्च माश्च तयोरितरेतरद्वन्द्वः, त्वामौ प्रथमान्तम् द्वितीयायाः षष्ठ्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – "युष्मदस्मदोः–" इत्यादिना सूत्रात् षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ तथा च "तेमयावेकवचनस्य" इत्यतः एकवचनस्य इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – पदात्परयोः अपादादौ स्थितयोः द्वितीयाविभक्तेः एकवचनविशिष्टयोः युष्मदस्मदोः स्थाने त्वा मा इत्यादेशौ भवतः।

विशेषः – उक्तानां चतुर्णां सूत्राणां द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीविभक्तिषु यानि रूपाणि भवन्ति तानि कारिकायां स्पष्टीकृतानि। द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीक्रमेण तथा च एकवचनद्विवचनबहुवचनक्रमेण।

प्रथमभागे – विभक्तित्रयस्य एकवचनस्योदाहरणानि–

द्वितीयायाम् – श्रीशस्त्वावतु, मापीह (श्रीशः त्वा अवतु मा अपि इह) – इत्यत्र "त्वामौ द्वितीयायाः" इत्यनेन त्वां मां स्थाने त्वा–मा इत्यादेशौ कृतौ।

चतुर्थ्याम् – दत्ताते मेऽपि शर्म सः – इत्यत्र 'तेमयावेकवचनस्य तुभ्यम् मह्यम् इति स्थाने ते मे इत्यादेशौ कृतौ।

षष्ठ्याम् – स्वामी ते मेऽपि स हरिः – 'तेमयावेकवचनस्य' तव मम इति स्थाने ते मे इत्यादेशौ कृतौ।

द्वितीयभागे = द्विवचने = विभक्तित्रयस्य द्विवचनस्योदाहरणानि।

द्वितीयायाम् - पातु वामपि नौ विभुः-इत्यत्र ''युष्मदस्मदो.'' इत्यादिना सूत्रेण युवाम् आवाम् स्थाने वाम् नौ इत्यादेशौ।

चतुर्थ्याम् - सुखं वां नौ ददात्वीशः-इत्यत्र ''युष्मदस्मदोः'' इत्यदिना सूत्रेण युवाभ्याम् आवाभ्याम् इति स्थाने वाम् नौ इत्यादेशौ।

षष्ठ्याम् - पतिः वामपि नौ विभुः-इत्यत्र ''युष्मदस्मदो.'' इत्यादिना सूत्रेण युवयोः आवयोः स्थाने वाम्, नौ इत्यादेशौ।

तृतीयभागे - विभक्तित्रयस्य बहुवचनस्योदाहरणानि -

द्वितीयायाम् - सोऽव्याद् वः नः।

चतुर्थ्याम् - शिवं वः नः दद्यात्।

षष्ठ्याम् - सेव्यः अत्र वः स नः- इत्यत्र द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीबहुवचने 'युष्मदस्मदोः' इत्यादिना सूत्रेण युष्मान् अस्मान् युष्मभ्यम्- अस्मभ्यम्, युष्माकम्-अस्माकम् इति स्थाने वस् नस् इत्यादेशौ कृतौ रूपाणीमानि।

व्याख्या - पदात्परयोः किम्? वाक्यादौ मा भूत्। त्वां पातु मां पातु।

उपर्युक्तादेशेषु 'पदस्य' तथा च 'पदात्' इति सूत्रयोरधिकारत्वात् वाक्यादौ युष्मदस्मद्शब्दयोः स्थाने वाम्-नौ इत्यादेशौ न भवतः। अतः ''त्वां पातु, मां पातु'' वाक्ययोः त्वाम्, वाम् शब्दयोः स्थाने वाक्यादिस्थितत्वात् 'त्वा' 'मा' इत्यादेशौ भवतः।

अपादादौ किम्? 'वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदाऽवतु अपदाद्यधिकारत्वात् 'वेदैरशेषैः श्लोकस्यास्य द्वितीयचरणे 'अस्मान्' इति स्थाने ''बहुवचनस्य वस्नसौ'' इति सूत्रेण नसादेशो नाभवत्।

समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः (वार्तिकः)

वार्तिकार्थः- समानवाक्ये एव अनुदात्त-युष्मदस्मद् शब्दयोः स्थाने वां-नौ, ते-मे, वः-नः, त्वा-मा देशाः भवन्ति

व्याख्या- 'एकतिङ् वाक्यम्' (वा.)। तेनेह न-ओदनं पच, तव भविष्यति। इह तु स्यादेव-शालीनां ते ओदनं दास्यामि इति।

एकं तिङन्तं यस्मिन् यस्य वा विग्रहे बहुव्रीहिसमासोऽस्ति। वैयाकरणानां वाक्यलक्षणं विद्यते-एकतिङ्प्रधानम् 'ओदनं पच, तव भविष्यति' वाक्येऽस्मिन् समानवाक्यस्य अभावे 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' इति वार्तिकेन 'ते' आदेशः न भवति। अत्र वाक्यद्वयं विद्यते। (१) ओदनं पच।

(२) तव भविष्यति।

अतः भिन्नवाक्यस्थकारणात् 'ते' आदेशो न। 'शालीनां ते ओदनं दास्यामि' इत्यत्र एकवाक्यकारणात् तुभ्यम् स्थाने 'ते' आदेशो भवति।

'रुते वान्नावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्या (वा.)

वार्तिकार्थः- एते वां-नौ, ते-मे, वः-नः, त्वा-मादेशाः अन्वादेशभिन्ने विकल्पेन भवन्ति।

घाता ते भक्तोऽस्ति, धाता तव भक्तोऽस्ति इति वा। इत्यत्र अन्वादेशभिन्नकारणात् ''तेमयावेकवचनस्य'' इति सूत्रेण विकल्पेन तव स्थान ते आदेशे। अतः वाक्यद्वयं सिध्यति। तस्मै ते नमः इत्यत्र किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः इति परिभाषया अन्वादेशवाक्यकारणात् ''तेमयावेकवचनस्य'' इति सूत्रेण नित्यं 'तव' स्थाने ते आदेशे।

४०८. न चवाहाहैवयुक्ते ८/१/२४।।

चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः।

हरिस्त्वां मां च रक्षतु, कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि। युक्तग्रहणात्साक्षाद्योगेऽयं निषेधः। परम्परासम्बन्धे त्वादेशः स्यादेव। हरो हरिश्च मे स्वामी।

न चवाहाहैवयुक्ते- विधि (निषेध) सूत्रम्।

पदच्छेदः- चश्च वाश्च हश्च अहश्च एवश्च तेषामितरेतरयोगद्वन्द्वः। चवाहाहैवास्तैर्युक्तं चवाहाहैवयुक्तम् तस्मिन् चवाहावयुक्ते।

अनुवृत्तिः- ''युष्मदस्मदोः षष्ठी चतुर्थी द्वितीयास्थयोर्वान्नावौ'' इति सूत्रात् युष्मदस्मदोः तथा च षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोः इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः- च, वा, ह, अह, एव, एतस्मिन् चादिसमूहे एकस्यापि योगकारणेन वां-नौ, ते-मे, वः-नः, त्व-मादेशाः न भवन्ति।

हरिः त्वां मां च रक्षतु-'' अस्मिन् वाक्ये ''त्वामौ द्वितीयायाः'' इति सूत्रेणं त्वां-मां स्थाने त्वा-मादेशप्राप्ते परञ्च ''न चवाहाहैवयुक्ते'' इति सूत्रेण निषेधे।

कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि। अत्रापि निषेधत्वात्।

विशेषः युक्तग्रहणात् साक्षाद्योगेऽयं निषेधः। परम्परासम्बन्धे त्वादेशः स्यादेव। हरो हरिश्च मे स्वामी।''न चवाहाहैवयुक्ते'' इति सूत्रे युक्तशब्दप्रयोगकारणेन साक्षाद्योगे एव निषेधः। परम्परासम्बन्धे त्वादेशः भवत्येव।''हरो हरिश्च मे स्वामी'' इत्यत्र साक्षात् योग-अभावकारणेन 'तेमयावेकवचनस्य' इति सूत्रेण मम स्थाने 'मे' आदेशो, भवति।

४०९. पश्यार्थैश्चानालोचने ८/१/२५।।

अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः। चेतसा त्वां समीक्षते।

परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः, भक्तस्तव रूपं ध्यायति। आलोचने तु भक्तस्त्वां पश्यति चक्षुषा।

पश्यार्थैश्चानालोचने-विधि (निषेध) सूत्रम्।

पदच्छेदः- पश्योऽर्थो येषां ते पश्यार्थास्तैः पश्यार्थैः। न आलोचनम् अनालोचनम्, तस्मिन् अनालोचने।

अनुवृत्तिः- ''युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ इति सूत्रात् युष्मदस्मदोः, षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोः, तथा च ''न चवाहाहैवयुक्ते'' इति सूत्रात् न इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः- अचाक्षुषज्ञानार्थदृश्धातोः योगे एते आदेशाः न भवन्ति अर्थात् चाक्षुषज्ञानभिन्नदर्शनार्थकैः दृश् धात्वर्थैः धातुभिः योगे वां-नौ, वस्नसौ, ते-मे इत्याद्यादेशाः न भवन्ति।

चेतसा त्वां समीक्षते- इत्यत्र चाक्षुषभिन्नज्ञानार्थसमीक्ष्धातोः योगकारणात् ''त्वामौ द्वितीयायाः'' इति सूत्रस्य ''पश्यार्थैश्चानालोचने'' इति सूत्रेण निषेधो भवति।

विशेषः- परम्परा सम्बन्धेऽप्ययं निषेधः। भक्तस्तवरूपं ध्यायति। आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा। ''भक्तस्तवरूपं ध्यायति'' वाक्येऽस्मिन् 'तव' इत्यस्य रूपेन सहान्वयः तथा च रूपस्य ध्यायेन सहान्वयः। 'तव' इत्यस्य 'ध्यायति' पदेन सह साक्षात्सम्बन्धो नास्ति। अतः निषेधो भवति।

आलोचने त्वादेशाः भवन्त्येव। यथा ''भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा'' इत्यत्र आलोचनकारणात् ''त्वामौ द्वितीयायाः'' इति सूत्रेण त्वां स्थाने त्वादेशे।

४१०. सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ८/१/२६।।

विद्यमानपूर्वात् प्रथमान्तात् परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्युः।

भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम्। त्वा मा इति वा।

(४१०) सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा-विधिसूत्रम्

पदच्छेदः- सह = विद्यमानं पूर्वं यस्याः सा सपूर्वा, तस्याः सपूर्वायाः। सपूर्वायाः पञ्चम्यन्तं, प्रथमायाः पञ्चम्यन्तम्, विभाषा प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः "युष्मदस्मदोः......." इत्यादि सूत्रात् युष्मदस्मदोः तथा षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोः इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः विद्यमानपूर्वकात् प्रथमान्तात् परयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोः युष्मदस्मदोः वां-नौ, वस्नसौ, ते-मे, त्वा-मा इत्याद्यादेशाः विकल्पेन भवन्ति। भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम्। त्वा मा इति वा।

इत्यत्र 'हरिः' इति प्रथमान्तपदमस्ति। अस्मात्पूर्वं 'तेन' इति पदमस्ति। अतः प्रथमान्तपदं सपूर्वपदमस्ति, अतः 'सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा" इति सूत्रेण विकल्पेन त्वा-मादेशाः भवन्ति।

४११. सामन्त्रितम् २/३/४८।।

सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसञ्ज्ञं स्यात्।

सामन्त्रितम्-संज्ञासूत्रम्।

पदच्छेदः- सा प्रथमान्तम्, आमन्त्रितं प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः- "सम्बोधने च" इति सूत्रात् सम्बोधने तथा च "प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा" इति सूत्रात् प्रथमा इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः- सम्बोधने या प्रथमाविभक्तिः भवति तदन्तम् आमन्त्रितसञ्ज्ञं स्यात्।

४१२. आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ८/१/७२

स्पष्टम्। अग्ने तव। देवास्मान्पाहि। अग्ने नय। अग्न इन्द्र वरुण। इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिङन्तनिघातः आमन्त्रितनिघातश्च न। 'सर्वदा रक्ष देव नः' इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः। एवम् 'इमं मे गङ्गे यमुने' इति मन्त्रे यमुन इत्यादिभ्यः प्राचीनानामामन्त्रितानामविद्यमानवद्भावेऽपि मे-शब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः।

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् -अतिदेशसूत्रम्।

पदच्छेदः- न विद्यमानम् अविद्यमानं, तेन तुल्यम् अविद्यमानवत्

अनुवृत्तिः- 'पदस्य' इत्यस्याधिकारः।

सूत्रार्थः- आमन्त्रितसंज्ञकं पूर्वं विद्यमानं पदम् अविद्यमानवत् भवति।

विशेषः - अविद्यमानवद्भावः पदन्तु विद्यमानं भवति परञ्च अविद्यमानवत्कारणेन विद्यमानवत् कार्याणि न भवन्ति।

अग्ने तव- इत्यत्र 'अग्ने' इति सम्बोधनपदं विद्यते, तथा च तस्मात् परे युष्मद्शब्दस्य 'तव' इति षष्ठ्यन्तपदं विद्यते, अतः "सामन्त्रितम्" इति सूत्रेण 'अग्ने' इति पदस्य आमन्त्रितसंज्ञायाम्, "आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्" इति सूत्रेण अविद्यमानवद्भावे, अतः "तेमयावेकवचनस्य" इति सूत्रेण। 'तव' स्थाने ते आदेशः न भवति।

इत्थमेव देवास्मान् पाहि, अग्ने नय, अग्न इन्द्र वरुण इत्यादीनि वाक्यानि सिध्यन्ति।

व्याख्या- 'सर्वदा रक्ष देव नः' इत्यत्र तु देवेत्यस्यस्या- विद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः। "सर्वदा रक्ष देव नः' इत्यत्र देवशब्दस्य "सामन्त्रितम्" इति सूत्रेणामन्त्रितसंज्ञायाम्, तथा चाविद्यमानवद्भावेऽपि तथापि अस्मान् इति पदस्य स्थाने "बहुवचनस्य वस्नसौ इत्यनेन नसादेशे, पदात्परयोः कारणात्।

एवम् 'इमं मे गङ्गे यमुने' इति मंत्रे यमुन इत्यादिभ्यः प्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपि मे-शब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः। निघातः इत्युक्ते-अनुदात्तम्।

४१३. नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ८/१/७३।।

विशेष्यं समानाधिकरणे विशेषणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत् स्यात्। हरे दयालो नः पाहि। अग्ने तेजस्विन्।

'**विभाषितं विशेषवचने**' (**सू. ३६५५**)। अत्र भाष्यम् 'बहुवचनमिति वक्ष्यामि' इति। बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्यमानवद्वा। यूयं प्रभवः, देवाः शरण्याः। युष्मान् भजे, वो भजे इति वा। इहान्वादेशेऽपि वैकल्पिका आदेशाः। सुपात्, सुपाद्। सुपादौ। सुपादः। सुपादम्। सुपादौ।

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् अतिदेशे (निषेध)सूत्रम्।

पदच्छेदः- समानमधिकरणं यस्य तत् समानाधिकरणम् तस्मिन् समानाधिकरणे। सामान्यस्य वचनम् सामान्यवचनम्। न अव्ययम्, आमन्त्रिते सप्तम्यन्तम्, समानाधिकरणे सप्तम्यन्तम्, सामान्यवचनं प्रथमान्तम्

अनुवृत्तिः- 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति सूत्रात् आमन्त्रितम्, पूर्वम्, अविद्यमानवत् इत्यनुवर्तते। 'पदस्य' सूत्रस्याधिकारः।

सूत्रार्थः- आमन्त्रिते समानाधिकरणे विशेषणे परे सामान्य वचनं (विशेष्यम्) आमन्त्रितम् अविद्यमानवत् न भवति।

हरेः दयालो नः पाहि-इत्यत्र 'हरेः' विशेष्यपदं विद्यते तथा च 'दयालो' विशेषणपदमस्ति। उभयोः ''सामन्त्रितम्'' इति सूत्रेणामन्त्रितसंज्ञायाम्, ''आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्'' इति सूत्रेणाविद्यमानवद्भावप्राप्ते परञ्च ''नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्'' इति सूत्रेणाविद्यमानवद् भावस्य निषेधकारणात् ''बहुवचनस्य वस्नसौ'' इति सूत्रेण अस्मान् इति पदस्य स्थाने नसादेशे, सस्य रुत्वे विसर्गे च, ''हरे दयालो नः पाहि'' इति।

- 'अग्ने तेजस्विन्' इत्यत्र 'तेजस्विन्' इति पदे आमन्त्रित संज्ञक समानाधिकरणे परे 'अग्ने' इति पदे प्राप्ते अविद्यमानवद्भावस्य निषेधात्। तेजस्विन्' इति पदे अनुदात्तं भवति।

- यूयं प्रभवः देवाः शरण्याः। युष्मान् भजे इति वा। इहान्वादेशेऽपि वैकल्पिका आदेशाः।

इत्यत्र विशेष्यवाचिनौ 'यूयं' 'देवाः' बहुवचनान्तौ। अतः 'विभाषितं विशेषवचने'' इति सूत्रेण एकस्मिन् पक्षे अविद्यमानवद्भावस्य अभावात् 'प्रभवः' इति पदम् अनुदात्तं न भूत्वा आद्युदातं भवति।

४१४. पादः पत् ६/४/१३०॥

पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छदस्य पदादेशः स्यात्।

सुपदः। सुपदा। सुपाद्भ्यामित्यादि। **इति दान्ताः**। अग्निं मन्थतीत्यग्निमत्, अग्निमद्। अग्निमथौ, अग्निमथः। अग्निमद्भ्यामित्यादि। **इति थान्ताः।**

'**ऋत्विग्-**' (**सू. ३७३**) इत्यादिसूत्रेणाञ्चेः सुप्युपपदे क्विन्।

पादः पत् - विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - पादः षष्ठ्यन्तम्, पत् प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः - 'भस्य' 'अङ्गस्य' चाधिकारः।

सूत्रार्थः - पाद्शब्दान्तं यद् भसञ्ज्ञकम् अङ्गम् तदवयवस्य पादशब्दस्य स्थाने पदादेशः स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः - **सुपदः**- ''शोभनौ पादौ यस्य बहुव्रीहिसमासकारणात् सुपाद् शब्दात् प्रातिपदिकात् शसि, अनुबन्धलोपे, भसंज्ञायाम्, ''पादः पत्'' इति सूत्रेण पदादेशे, सस्य रुत्वे विसर्गे च ''सुपदः'' इति सिद्धम्।

अग्निं मन्थतीत्यग्निमत्- अग्निमद्, अग्निमथौ, अग्निमथः अग्निमद्थ्यामित्यादि। इति थान्ताः।

अग्निं मथ्नाति इत्यर्थे अग्निमथ्शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ, हल्ङ्याादिलोपे, जश्त्वे, वैकल्पिकचर्त्वे अग्निमत्-द् इति सिद्धम्।

४१५. अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ६/४/२४॥

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधायाः नस्य लोपः स्यात् किति ङिति च। '**उगिदचाम्-**' (**सू. ३६१**) इति नुम्, '**संयोगान्तस्य लोपः**' (**सू. ५४**), नुमो नकारस्य '**क्विन्प्रत्ययस्य कुः**' (**सू. ३७७**) इति कुत्वेन ङकारः,

प्राङ्। अनुस्वारपरसवर्णौ प्राञ्चौ। प्राञ्चः। प्राञ्चम्। प्राञ्चौ।

अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति- विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - अनिदितां हलः, उपधायाः क्ङिति। न इदितः अनिदितः तेषां अनिदिताम्।

अनुवृत्तिः - 'अङ्गस्य' इत्यस्याधिकारः। 'श्नान्नलोपः' इति सूत्रात् 'न' 'लोपः' इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - किति ङिति च प्रत्यये परे हलन्तानामनिदितामङ्गानामपुधायाः नकारस्य लोपः स्यात्।

प्राङ्-प्रपूर्वकात् अञ्चुधातोः ''ऋत्विग्दधक्स्रग्दि...'' इत्यादिना सूत्रेण क्विन्प्रत्यये, तस्य सर्वापहारिलोपे, ''अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति'' इति सूत्रेण नलोपे, ''प्र+अच्'' इत्यवस्थायाम् सवर्णदीर्घे, प्राच्प्रातिपदिकात् सौ, उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति सूत्रेण नुमि, अनुबन्धलोपे, हल्ङ्यादिलोपे, ''संयोगान्तस्य लोपः'' इति सूत्रेण चस्य लोपे, ''क्विन्प्रत्ययस्य कुः'' इति सूत्रेण कुत्वेन ङकारे, ''प्राङ्'' इति सिद्धम्।

रूपलेखनप्रकारः - **प्राञ्चौ** - प्रपूर्वकात् अञ्चुधातोः क्विन्प्रत्यये, तस्य सर्वापहारिलोपे, ''अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति'' इति सूत्रेण नलोपे सवर्णदीर्घे प्राच्प्रातिपदिकात् नुमागमेऽनुबन्धलोपे ''नश्चापदान्तस्य झलि'' इति सूत्रेण नकारस्यानुस्वारे ''अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः'' इत्यनेनानुस्वारस्य परसवर्णे ''प्राञ्चौ'' इति सिद्धम्।

४१६. अचः ६/४/१३८॥

लुप्तनकारस्याऽञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात्।

अचः-विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - अचः षष्ठ्यन्तम्।

अनुवृत्तिः - 'भस्य' इति सूत्रस्याधिकारः। ''अल्लोपोऽनः'' इति सूत्रात् अल्लोप इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - भसंज्ञकस्य लुप्तनकारस्य अञ्चुधातोः अकारस्य लोपो भवति।

४१७. चौ ६/३/१३८॥

लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात्।

प्राचः। प्राचा। प्राग्भ्यामित्यादि। प्रत्यङ्। प्रत्यञ्चौ। प्रत्यञ्चः। प्रत्यञ्चम्। प्रत्यञ्चौ। '**अचः**' (**सू. ४१६**) इति लोपस्य विषयेऽन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते। '**अकृतव्यूहाः**-' (**प. ५७**) इति परिभाषया। प्रतीचः प्रतीचा 'अमुमञ्चति' इति विग्रहे 'अदस् अञ्च्' इति स्थिते।

चौ-विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - चौ सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः - ''ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः'' इति सूत्रात् पूर्वस्य, दीर्घः, अण् इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - लुप्ताकारनकारे अञ्चुधातोः परे पूर्वस्य अणो दीर्घो भवति।

प्राचः प्रपूर्वकात् अञ्चुधातो क्विन्प्रत्यये, तस्य सर्वापहारिलोपे ''अनिदितां'' इत्यादिना सूत्रेण नलोपे, प्र अच् इत्यवस्थायाम्, प्रातिपदिकसंज्ञायाम्, शसि अनुबन्धलोपे, भसंज्ञायाम्, अचः इति सूत्रेण अकारस्य लोपे, ''चौ'' इत्यनेन दीर्घे, सस्य रुत्वे विसर्गे च ''प्राचः'' इति सिद्धम्।

रूपलेखनप्रकारः - **प्रत्यङ्**: - प्रतिपूर्वकात् अञ्चुधातोः क्विनि, तस्य सर्वापहारिलोपे, ''अनिदितां'' इत्यादिना सूत्रेण नलोपे, यणि, प्रत्यच्प्रातिपदिकात् सौ ''उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः'' इत्यनेन नुमि, अनुबन्धलोपे, हल्ङ्यादिलोपे चकारस्य संयोगान्तलोपे, ''क्विन्प्रत्ययस्य कुः'' इत्यनेन कुत्वे ङकारे, ''प्रत्यङ्'' इति सिद्धम्।

विशेषः - 'अचः' इति लोपस्य विषयेऽन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते, अकृतव्यूहाः इति परिभाषया।

'प्रति+अच्+अस्' इत्यत्र नलोपत्वात् ''अचः'' इति सूत्रेण अकारस्य लोपकाले अन्तरङ्गत्वात् 'इको यणचि' इति सूत्रेण यणादेशः कथन्न भवति? अस्य समाधानं वर्तते यत् अत्र यणादेशस्य निमित्त-अकारस्य ''अचः''

इति सूत्रेण अकारलोपसम्भावितं विद्यते अतः ''अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः'' इति परिभाषया अन्तरङ्गयणादेशस्य प्रवृत्तिरेव भवति।

प्रतीचः– प्रतिपूर्वकादञ्चुधातोः क्विनि, तस्य सर्वापहारि लोपे, नलोपे, अन्तरङ्गस्य यणादेशस्य 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' इति परिभाषया निषेधे, शसि अनुबन्धलोपे, भसंज्ञायाम् 'अचः' इति सूत्रेण अलोपे, ''चौ'' इत्यनेन प्रतेः इकारस्य दीर्घे, सस्य रुत्वे विसर्गे च प्रतीचः इति सिद्धम्।

४१८. विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये ६/३/९२।।

अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशः स्यादप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे।

'अदद्रि अञ्च्' इति स्थिते, यण्।

विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये–विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – ष्विग्देवयोः, च, टेः, अद्र्यञ्चतौ, अप्रत्यये। विष्वग्देवयोः षष्ठीद्विवचनान्तम्, टेः षष्ठ्यन्तम्, अद्रि इति लुप्तप्रथमाकं पदम्, अञ्चतौ सप्तम्यन्तम्, अप्रत्यये सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – ''अलुगुत्तरपदे'' इति सूत्रात् उत्तरपदे इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – विष्वग्देवयोः सर्वनाम्नश्च टेः अद्रि आदेशः स्यात् अप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे।

४१९. अदसोऽसेर्दादुदो मः ८/२/८०।।

अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च।

उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः। आन्तरतम्याद्ध्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः। अमुमुयङ्, अमुमुयञ्चौ, अमुमुयञ्चः। अमुमुयञ्चम्, अमुमुयञ्चौ, अमुमुईचः। अमुमुईचा, अमुमुयग्भ्यामित्यादि। मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यण्। '**अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य**' (**प. १०४**) इति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते 'मदमुयङ्'। 'अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य सः असिः, तस्य असेः' इति व्याख्यानात् 'त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वं नान्यत्र' इति पक्षे 'अदद्र्यङ्'। उक्तं च (भाष्ये) –

> **'अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत्।**
> **केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते।।' इति।**

'विष्वग्देवयोः' किम्? अश्वाची। 'अञ्चतौ' किम्? विष्वग्युक्। 'अप्रत्यये' किम्? विष्वगञ्चनम्। अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति '**अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिः**' इति। तेनायस्कारः। '**अतः कृकमि–**' (**सू. १६०**) इति उदङ्, उदञ्चौ, उदञ्चः। शसादावचि –

अदसोऽसेर्दादु दो मः– विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – अदसः, असेः, दात्, उ, दः, मः। नास्ति सिः यस्य सः असि तस्य असेः। अदसः षष्ठ्यन्तम्, असेः षष्ठ्यन्तम्, दात् पञ्चम्यन्तम्, ड लुप्तप्रथमाकं, दः षष्ठ्यन्तम्, स प्रथमान्तम्।

सूत्रार्थः – अविद्यमानसकारान्तस्य अदस् शब्दात् परवर्णस्य स्थाने उकारः ऊकारो वा भवति तथा च दकारस्य स्थाने मकारादेशोऽपि भवति अर्थात् मात्रा कृतान्तरतम्यात् दकारात् परे यदि ह्रस्ववर्णः स्यात् तदा ह्रस्वः उकारः, दीर्घस्य स्थाने दीर्घः ऊकारो भवति।

रूपलेखनप्रकारः – **अमुमुयङ्** – 'अमुम् अञ्चति' इति विग्रहे क्विन्प्रत्यये, तस्य सर्वापहारिलोपे, उपपदसमासे, प्रातिपदिकसंज्ञायाम्, सुपो लुकि, ''अदस्+अञ्च्'' इत्यवस्थायाम्, 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' इत्यनेन नलोपे, ''विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये इति सूत्रेण अदस् शब्दस्य टेः अद्रि–आदेशे ''अद्+अद्रि+अच्'' इत्यवस्थायाम् यणि अदद्रयच्शब्दात् सौ, नुमि, हल्ङ्यादिलोपे, 'अदसोऽसेर्दादुदो मः'' इत्यनेन प्रथम दकारस्य मकारे, अकारस्य उकारे तथा च द्वितीयदकारस्य मकारे, रकारस्य च उकारे, ''संयोगान्तस्य लोपः इत्यनेन चलोपे, ''क्विन्प्रत्ययस्य कुः''

इत्यनेन कुत्वे ङकारे ''अमुमुयङ्'' इति सिद्धम्। अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य इति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते अदमुयङ्।

अदमुयङ्– 'अदस्+अञ्च्' इत्यवस्थायां नलोपे, सुप्रत्यये, टेः स्थानेऽद्रि आदेशे, नुमि ''अदसोऽसेर्दादु दो मः'' इति सूत्रेण केषां मतानुसारं 'अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य'' इति परिभाषया परस्य एव अद्रेः द्रेफयोः स्थाने मुत्वे, यणि, अद्+अमु य् अन् च्+ सु' इति जाते, सुलोपे, ''संयोगान्तस्य लोपः'' इति सूत्रेण चलोपे, कुत्वे (नस्य ङकारे), 'अदमुयङ्' इति सिद्धम्।

अदद्र्यङ्– 'अदद्रयञ्च् स्' इत्यत्र असेः इत्यस्य अः सकारस्य स्थाने यस्य इति व्याख्यानपक्षे अत्वाभावे ''अदसोऽसेर्दादु दो मः'' इति सूत्रस्य प्रवृतिं न स्वीकुर्वन्ति, तेन उभयोरपि मुत्वं न भवति। सुलोपे, ''संयोगान्तस्य लोपः'' इत्यनेन संयोगान्तलोपे, नस्य ङकारे च 'अदद्र्यङ्' भवति इति अन्येषां मतम्।

कारिका–

अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत्।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते।।

अन्वयः– केचित् लत्ववत् अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वम् इच्छन्ति केचिदन्त्यसदेशस्य (मुत्वम् इच्छन्ति) एके असेर्हि (मुत्वं) दृश्यते अतः (अतः मुत्वं) नेति (स्वीकुर्वन्ति)।

विशेषः– 'अमुम् अञ्चति' इत्यर्थे अदस् अञ्च् इति शब्दे ''अदसो---'' इत्यस्य प्रवृत्यप्रवृतिभ्यां रूपाणि त्रीणि मूले विवेचनं कृतानि सन्ति (१) अमुमुयङ् (२) अदमुयङ् अदद्र्यङ् इति।

व्याख्या– केषामाचार्याणां मते लत्ववत् चलीक्लृप्यते इत्यत्र यथा ''कृपो रो लः'' इति री इत्यस्य कृप् इति ऋकारावयवस्य रेफस्य च यथा पृथक्-पृथक् किन्तु सहैव लत्वं भवति तथैव ''अदसोऽसेर्दादु दो मः'' इति सूत्रेण अदस्शब्दस्य दकारस्य अद्रेश्च दकारस्य पृथक्-पृथक् किन्तु एकप्रवृत्या एव मुत्वं भवति इति इच्छन्ति।

(२) केषामाचार्याणां मते ''अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य'' इति परिभाषामाश्रित्य अद्रेः दकारस्य तथा च रेफस्य स्थाने एव मुत्वं कुर्वन्ति। तेन 'अदमुयङ्' इति सिध्यति।

(३) केषामाचार्याणां मते न इति एके। अदसोऽसेः इत्यस्य तत्रैव प्रवृत्तिर्जायते यत्र अदसः सकारस्य अत्वं स्यात्। अत्रस्तु सकारस्य अत्वं न भवति अतः सूत्रस्यास्य प्रवृत्तिरेव नास्ति, तस्मात् कारणात् ''अदद्र्यङ्' इत्येव रूपमिच्छन्ति।

– विष्वग्देवयोः किम्? अश्वाची।

विष्वग्देवयोः इत्यस्य प्रयोजनमस्ति यत् अप्रत्यये अञ्चुधातोः परत्वादेव 'विष्वग्' तथा च देवसर्वनाम शब्दानामेव टिभागस्य स्थाने अद्रि आदेशः स्यात्, न त्वन्यशब्दस्यः। अतः अश्वम् अञ्चति इति विग्रहे अश्वाच् शब्दात् विष्वग्देवयोः शब्दानामभावे अद्रि आदेशः न भवति। अतः स्त्रीत्वविवक्षायां ङीपि, 'अश्वाची' इति सिध्यति।

अञ्चतौ किम्? विश्वयुक्।

सूत्रे 'अञ्चतौ' इति पदस्य प्रयोजनमस्ति यत् अप्रत्यय-अञ्चु धातोः परत्वादेव 'विष्वग् तथा च देवसर्वनाम शब्दानामेव टिभागस्य अद्रि-आदेशः, न त्वन्यधातोः। अतः 'विश्व+युज्' इत्यत्र युज्धातोः परत्वात् विश्वशब्दस्य टिभागम् अद्रि-आदेशः न भवति।

अप्रत्यये किम्? विष्वगञ्चनम्।

यदि सूत्रे 'अप्रत्यये' इति पदस्य प्रयोगं न क्रियते चेत् 'अञ्चु+ल्युट्' इत्यत्र टि स्थाने अद्रि आदेशस्य आपत्तिः भविष्यति। 'अप्रत्यये' इति कथनकारणात् अविद्यमानप्रत्ययस्थ-अञ्चुधातोः परे एव अद्रि भवति। अत्र अनविद्यमानकारणात् अस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः न।

४२०. उद ईत् ६/१/१३९।।

उच्छब्दात् परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत् स्यात्।

उदीचः। उदीचा। उदग्भ्यामित्यादि।

उद ईत्–विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – उदः पञ्चम्यन्तम्, ईत् प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः – ''अचः'' इति सूत्रात् अचः तथा च ''अल्लोपोऽनः'' इति सूत्रात् अतः इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – उदः परस्य अचः लुप्तनकारस्य अञ्च् धातोः भसंज्ञकस्य अकारस्य ईत् स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः – **उदीचः** –उत्पूर्वकात् अञ्च् धातोः क्विनि सर्वापहारिलोपे, नलोपे, उदच् इत्यस्य प्रातिपदिकात् शसि, अनुबन्धलोपे, भसंज्ञायाम्, ''अचः'' इति सूत्रं प्रबाध्य ''उद ईत्'' इति सूत्रेण अकारस्य ईकारे, सस्य रुत्वे विसर्गे च ''उदीचः'' इति सिद्धम्। इत्थमेव उदीचा, उदग्भ्यामपि।

४२१. समः समि ६/३/९३।।

अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे समः समिरादेशः स्यात्।

सम्यङ् सम्यञ्चौ, सम्यञ्चः। समीचः। समीचा।

समः समि–विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः– समः षष्ठ्यन्तम्, समि लुप्तप्रथमाकम्।

अनुवृत्तिः– ''विष्वग्देवयोश्च'' इत्यादिसूत्रात् अञ्चतौ, अप्रत्यये इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – वप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे समः स्थाने समि इत्यादेशः स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः – **सम्यङ्**– सम् पूर्वकात् अञ्चधातोः क्विनि, सर्वापहारिलोपे नलोपे, ''समः समि'' इति सूत्रेण सम्शब्दस्य स्थाने समि–आदेशे, यणि, सम्यच् इति प्रातिपदिकात् सौ, नुमागमे, हल्ङ्यादिलोपे, संयोगान्तस्य लोपः इति चलोपे, क्विन्प्रत्ययस्य कुः इति कुत्वे ङकारे, ''सम्यङ्'' इति सिद्धम्। इत्थमेव सम्यञ्चौ, समीचः सम्यग्भ्यामिति।

४२२. सहस्य सध्रिः ६/३/९५।।

अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे। सध्र्यङ्।

सहस्य सध्रिः–विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – सहस्य षष्ठ्यन्तम्, सध्रिः प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः – ''विष्वग्देवयोश्च''इत्यादिसूत्रात् अञ्चतौ अप्रत्यये इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – वप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे समः स्थाने समि इत्यादेशः स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः – **सध्रयङ्** – 'सह चलति' इत्यर्थे सहपूर्वकात् अञ्चधातोः क्विनि, सर्वापहारिलोपे, नलोपे, ''सहस्य सध्रिः'' इति सूत्रेण सहस्य स्थाने सध्रि–इत्यादेशे, ''सध्रि+अच्'' इत्यवस्थायां, यणि, ''सध्र्यच्'' इति प्रातिपदिकात् सौ, ''अगिदचां'' इत्यनेन नुमि, हल्ङ्यादिलोपे, संयोगान्तचस्य लोपे, कुत्वे ङकारे, ''सध्र्यङ्'' इति सिद्धम्।

४२३. तिरसस्तिर्यलोपे ६/३/९४।।

अलुप्ताकारेऽञ्चतावप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात्।

तिर्यङ्। तिर्यञ्चौ। तिर्यञ्चः। तिर्यञ्चम्। तिर्यञ्चौ। तिरश्चः। तिरश्चा। तिर्यग्भ्यामित्यादि।

तिरसस्तिर्यलोपे–विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – नास्ति लोपो यस्य स अलोपः, तस्मिन् अलोपे, बहुव्रीहिः। तिरसः षष्ठ्यन्तम्, तिरि लुप्तप्रथमान्तम्, अलोपे सप्तम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – ''विष्वग्देवयोश्च–'' इत्यादिसूत्रात् अञ्चतौ, अप्रत्यये इत्यनुवर्तते।
सूत्रार्थः – अलुप्ताकारे अञ्चतौ अप्रत्ययान्ते परे तिरसः तिरि इत्यादेशः स्यात्।
रूपलेखनप्रकारः – **तिर्यङ्** – ''तिरस्पूर्वकात् अञ्चुधातोः क्विनि, सर्वापहारिलोपे नलोपे, ''तिरसस्तिर्यलोपे'' इति सूत्रेण तिरस् स्थाने तिरि–इत्यादेशे, शेषप्रक्रिया पूर्ववत्।

४२४. नाञ्चेः पूजायाम् ६/४/३०।।

पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात्। अलुप्तनकारत्वान्न नुम्। प्राङ्। प्राञ्चौ। प्राञ्चः। नलोपाभावादकारलोपो न। प्राञ्चः। प्राञ्चा। प्राङ्भ्याम् इत्यादि। प्राङ्ख्खु, प्राङ्क्षुः, प्राङ्षु। एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः। '**क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः**'। अस्य '**ऋत्विग्–**' (**सू. ३७३**) आदिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते। क्रुङ्। क्रुञ्चौ। क्रुङ्भ्यामित्यादि। '**चोः कुः**' (**सू. ३७८**) पयोमुक्, पयोमुग्। पयोमुचौ। पयोमुचः। '**व्रश्च–**' (**सू. २९४**) इति षत्वम्। '**स्कोः–**' (**सू. ३८०**) इति सलोपः। जश्त्वचर्त्वे। सुवृट्, सुवृड्। सवृश्चौ। सुवृश्चः। सुवृट्त्सु, सुवृट्सु। **इति चान्ताः**।'**वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च**' (**उ.सू. २४१**) एते निपात्यन्ते, शतृवच्चैषां कार्यं स्यात्। उगित्वान्नुम्। '**सान्तमहतः–**' (**सू. ३१४**) इति दीर्घः। मह्यते पूज्यते इति महान्। महान्तौ। महान्तः। हे महन्। महतः। महता, महद्भ्यामित्यादि।

नाञ्चेः पूजायाम्–विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः– न, अञ्चेः, पूजायाम्। न अव्ययपदम्, अञ्चेः षष्ठ्यन्तम्, पूजायां सप्तम्यन्तम्।
अनुवृत्तिः – ''अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति इत्यतः उपधायाः तथा च ''श्नान्नलोपः'' इति सूत्रात् न लोपः इत्यनुवर्तते।
सूत्रार्थः – पूजार्थकाद् अञ्चुधातोः प्राप्तस्योपधाभूतस्य नकारस्य लोपो न भवति।
विशेषः – अञ्चुधातोरर्थद्वयं भवति– पूजार्थः गत्यर्थश्च। उभयत्राञ्चुधातोः नलोप प्राप्तिः भवति परञ्च पूजार्थे ''नाञ्चेः पूजायाम्'' इति सूत्रेण नलोपस्य निषेधो भवति तथा चाप्लुतनकारत्वान्न नुम् अर्थात् नकारस्य लोपाभावे ''उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः'' इति सूत्रेण नुमागमोऽपि न भवति।
रूपलेखनप्रकारः – **प्राङ्** – 'प्रकर्षेण अञ्चति' इत्यर्थे क्विनि, सर्वापहारिलोपे, ''अनिदितां...'' इति सूत्रेण नलोप प्राप्ते परञ्च पूजार्थे ''नाञ्चेः पूजायाम्'' इत्यनेन निषेधे, सवर्णदीर्घे, प्राञ्च् इत्यस्मात् सौ, हल्ङ्यादिलोपे चस्य लोप, कुत्वे च ''प्राङ्'' इति सिद्धम्।
व्याख्या – नकारलोपाभावादकारलोपो न। नकारस्य लोपाभावाद् ''अचः'' इति सूत्रेणाकारलोपोऽपि न भवति।
प्राञ्चः – शस्विभक्तौ, नकारलोपस्याभावात् ''अचः'' इति सूत्रेण अलोपो न, सवणदीर्घे, सस्य रुत्वे विसर्गे च ''प्राञ्चः'' इति सिद्धम्।

पूजार्थक अञ्च्धातोः प्राञ्च् इत्यस्य रूपाणि

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	प्राङ्	प्राञ्चौ	प्राञ्चः
द्वितीया	प्राञ्चम्	प्राञ्चौ	प्राञ्चः
तृतीया	प्राञ्चा	प्राङ्भ्याम्	प्राङ्भिः
चतुर्थी	प्राञ्चे	प्राङ्भ्याम्	प्राङ्भ्यः
पञ्चमी	प्राञ्चः	प्राङ्भ्याम्	प्राङ्भ्यः
षष्ठी	प्राञ्चः	प्राञ्चोः	प्राञ्चाम्
सप्तमी	प्राञ्चि	प्राञ्चोः	प्राङ्खषु, प्राङ्क्षु, प्राङ्षु
सम्बोधनं	हे प्राङ्	हे प्राञ्चौ!	हे प्राञ्चः!

प्राङ्खषु – प्राङ्क्षु-प्राङ्षु-इत्यत्र ''ङ्णो कुक्-टुक् शरि'' इत्यनेन वैकल्पिक कुगागमे, तथा च 'चयो द्वितीया: शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्' इति वार्तिकेन पाक्षिके खकारे।

व्याख्या – (क) इत्थमेव पूजार्थे प्रति+अञ्च् धातो: प्रत्यङ्, प्रत्यञ्चौ, प्रत्यञ्च। प्रत्यञ्चम्, प्रत्यञ्चौ, प्रत्यञ्च: इत्यादीनि रूपाणि भविष्यन्ति।

(ख) 'कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयो:'। अस्य 'ऋत्विग्' आदिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते। क्रुङ्, कुञ्चौ, क्रुञ्च:। क्रुङ्भ्यामित्यादि।

कौटिल्ये अल्पार्थे कुञ्चधातो: ''ऋत्विग्'' इत्यादिना सूत्रेण क्विनि नलोपस्याभावो निपातनात् भवति।

क्रुङ् – क्रुञ्चधातो: 'ऋत्विग्..' इत्यादिना सूत्रेण निपातनात् क्विनि, नलोपस्याभावात् प्रातिपदिकात्-सौ, हल्ङ्याब्भ्यो-दिलोपे संयोगान्तचलोपे, कुत्वे, ''क्रुङ्'' इति सिद्धम्।

(ग) पयो मुञ्चतीति पयोमुक्।

पयोमुक्-पयोमुग् = 'पय: मुञ्चति' इत्यर्थे क्विपि, उपपदसमासे, प्रातिपदिकसंज्ञायाम्, सुपो लुकि, पयोमुच्प्रातिपदिकात् सौ, हल्ङ्यादिलोप, ''चो: कु:'' इत्यनेन कुत्वे, जश्त्वे वैकल्पिकचर्त्वे च ''पयोमुक्-पयोमुग्'' इति सिद्धम्।

रूपलेखनप्रकार: – सुवृट्-सुवृड् – 'सु = शोभनं वृश्चति' इत्यर्थे व्रश्चधातो: क्विपि ''ग्रहिज्या'' इत्यादिना सूत्रेण रेफस्य सम्प्रसारणे, पूर्वरूपे सुवृश्च्' इति प्रातिपदिकात् सौ, हल्ङ्यादिलोपे, श्चुत्वस्य असिद्धत्वात् ''स्को: संयोगाद्योरन्ते च'' इति सूत्रेण सलोपे, ''व्रश्चभ्रस्जसृजमृज-'' इत्यादिना सूत्रेण चकारस्य स्थाने षकारे, जश्त्वे, वैकल्पिकचर्त्वे ''सुवृट्-सुवृड्' इति सिद्धम्।

व्याख्या – 'वर्तमाने पृषदन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च' एते निपात्यन्ते, शतृवच्चैषां कार्यं स्यात्। उगित्वान्नुम्। 'सान्त महत:' इति दीर्घ:। मह्यते पूज्यते इति महान्, महान्तौ, महान्त:। हे महन्। महत:। महता। महद्भ्यामित्यादि।

महान् – 'मह्यते पूज्यतेऽसौ' इत्यर्थे मह पूजायां धातो: 'वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च' इति उणादिसूत्रेण अतिप्रत्यये, निपातनात् गुणाभावे, शतृवद्भावे, महत्शब्दात् ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायाम्, सौ, उगित्त्वान्नुमि, ''महन्त्स्'' इत्यवस्थायाम्, ''सान्त महत: संयोगस्य इति सूत्रेणापधादीर्घे, हल्ङ्यादिलोपे, ''संयोगान्तस्य लोप:'' इत्यनेन तकारस्य लोपे, संयोगान्तलोपस्य असिद्धत्वात् 'न लोप: प्रातिपदिकान्तस्य' इति सूत्रेण नलोपो न, 'महान्' इति सिद्धम्।

तकारान्त-महत्शब्दस्य रूपाणि

	एकवचनम्	**द्विवचनं**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	महान्	महान्तौ	महान्त:
द्वितीया	महान्तम्	महान्तौ	महत:
तृतीया	महता	महद्भ्याम्	महद्भि:
चतुर्थी	महते	महद्भ्याम्	महद्भ्य:
पञ्चमी	महत:	महद्भ्याम्	महद्भ्य:
षष्ठी	महत:	महतो:	महताम्
सप्तमी	महति	महतो:	महत्सु
सम्बोधनम्	हे महन्!	हे महान्तौ!	हे महान्त:!

४२५. अत्वसन्तस्य चाधातो: ६/४/१४।।

अत्वन्तस्योपधाया दीर्घ: स्याद्धातुभिन्नासन्तस्य चासम्बुद्धौ सौ परे।

परं नित्यं च नुमं बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घः। ततो नुम्। धीमान्। धीमन्तौ। धीमन्तः। हे धीमन्! शसादौ महद्वत्। धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः। गोमन्तमिच्छति, गोमानिवाचरतीति वा क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप्। '**उगिदचाम्**' (**सू. ३६१**) इति सूत्रेऽञ्ग्रहणं नियमार्थम्। '**धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेव**' इति। तेन 'स्रत्' 'ध्वत्' इत्यादौ न। '**अधातोः**' इति त्वधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम्। गोमान्। गोमन्तौ। गोमन्तः इत्यादि। '**भातेर्डवतुः**' (**उ.सू. ६३**)। भवान्। भवन्तौ। भवन्तः। शत्रन्तस्य त्वत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घः। भवतीति भवन्।

अत्वसन्तस्य चाधातोः विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – अत्वसन्तस्य, च, अधातोः। अत्वसन्तस्य षष्ठयन्तम्, चाव्ययपदम्, अधातोः षष्ठ्यन्तम्।

अनुवृत्तिः– ''नोपधायाः'' इति सूत्रात् न, उपधायाः ''ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः'' इत्यतः दीर्घः ''सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ'' इत्यतः सकलसूत्रस्य तथा च ''सौ च'' इत्यतः सौ इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – सम्बुद्धिभिन्ने सुप्रत्यये परे अत्वन्तस्य धातुभिन्नासन्तस्य च उपधायाः दीर्घः स्यात्।

विशेषः – परं नित्यं च नुमं बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घः। ततो नुम्। ''उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः'' इत्यनेन नुमागमस्य तथा च ''अत्वसन्तस्य चाधातोः'' इत्यनेनोपधादीर्घस्य युगपत् प्राप्तिकाले नुमागमस्य नित्यत्वाद् परत्वाच्च पूर्वन्तु नुमागमो भवितव्यः परञ्च वचनसामर्थ्यादुपधादीर्घस्तु पूर्वं तदनन्तरं नुमागमो भविष्यति।

रूपलेखनप्रकारः – **धीमान्** – 'धीः अस्यास्ति' इत्यर्थे ''तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्'' इत्यनेन मतुप्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, धीमत् शब्दात् प्रातिपदिकात् सुप्रत्यये, ''उगिदचां'' इति सूत्रं प्रवाध्य अत्वन्तत्वात् ''अत्वसन्तस्य चाधातोः'' इति सूत्रेण उपधादीर्घे, ''धीमात्+स्'' इत्यवस्थायाम्, नुमागमेऽनुबन्धलोपे हल्ङ्यादिलोपे, संयोगान्ततलोपे, ''धीमान्'' इति सिद्धम्।

शसादौ महद्वत्। असर्वनामस्थानशसादिविभक्तिषु धीमत्शब्दस्य रूपाणि महद्वत् चलिष्यन्ति। धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः। ''अत्वसन्तस्य चाधातोः'' इत्यत्र 'अधातो' इति पदस्य 'असन्तस्य' इति पदेन सह सम्बन्धोऽस्ति न तु अत्वन्तेन सह। अतः अतुप्रत्ययान्तधातोरुपधायाः दीर्घादेशो भवति। यदि अधातोः इति पदस्य सम्बन्धः उभयत्र भवति चेत् धातोः दीर्घादेशः न भवितुमर्हति।

४२६. उभे अभ्यस्तम् ६/१/५।।

षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसञ्ज्ञे स्तः।

उभे अभ्यस्तम् – संज्ञासूत्रम्।

पदच्छेदः – उभे प्रथमान्तम्, अभ्यस्तं प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः – 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति सूत्रात् द्वे इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – षष्ठाध्यायविहिते द्वे (द्वित्वे) अभ्यस्तसंज्ञके स्तः।

विशेषः – अष्टाध्यायीग्रन्थे द्वित्वप्रकरणस्योल्लेखं वारद्वयमस्ति षष्ठाध्याये अष्टाध्याये च । षष्ठाध्याये प्रथमपादस्य प्रथमतः द्वादशसूत्राणि द्वित्वविधायकसूत्राणि सन्ति। एतेषां सूत्राणामेव (षष्ठाध्यायस्थसूत्रााणाम्) अभ्यस्तसंज्ञा भवति 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति न्यायबलात्।

४२७. नाभ्यस्ताच्छतुः ७/१/७८।।

अभ्यस्तात् परस्य शतुर्नुम् न स्यात्। ददत्, ददद्। ददतौ। ददतः।

नाभ्यस्ताच्छतुः – विधि (निषेध) सूत्रम्।

पदच्छेदः – न, अभ्यस्तात्, शतुः। न अव्ययपदम्, अभ्यस्तात् पञ्चम्यन्तम्, शतुः षष्ठ्यन्तम्।

अनुवृत्तिः – ''इदितो नुम् धातोः'' इति सूत्रात् नुम् इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - अभ्यस्तसञ्ज्ञकात्परस्य शतृप्रत्ययस्य नुमागमो न भवति।

रूपलेखनप्रकारः - **ददत्-ददद्** - दाधातोः लटः स्थाने शतृप्रत्यये, सार्वधातुकत्वात् शपि, शपः श्लौ द्वित्वेभ्याससंज्ञायाम्, ह्रस्वे, आकारलोपे च ददत् इत्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाम्, ''उगिदचां'' इत्यनेन नुम्प्राप्ते, ''नाभ्यस्ताच्छतुः'' इति सूत्रेण निषेधे, हल्ङ्यादि लोपे, जश्त्वे, वैकल्पिकचर्त्वे ''ददत्-ददद्'' इति सिद्धम्।

तकारान्त-ददत्शब्दस्य रूपाणि

	एकवचनं	द्विवचनं	बहुवचनम्
प्रथमा	ददत्-ददद्	ददतौ	ददतः
द्वितीया	ददतम्	ददतौ	ददतः
तृतीया	ददता	ददद्भ्याम्	ददद्भिः
चतुर्थी	ददते	ददद्भ्याम्	ददद्भ्यः
पञ्चमी	ददतः	ददद्भ्याम्	ददद्भ्यः
षष्ठी	ददतः	ददतोः	ददताम्
सप्तमी	ददति	ददतोः	ददत्सु
सम्बोधनं	हे ददत्-ददद्!	हे ददतौ!	हे ददतः!

४२८. जक्षित्यादयः षट् ६/१/६ ।।

षड् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसञ्ज्ञाः स्युः।

जक्षत्, जक्षद्। जक्षतौ, जक्षतः। एवं जाग्रत्, दरिद्रत्, शासत्, चकासत्। दीधीवेव्योर्ङित्त्वेऽपि छान्दसत्वाद् व्यत्ययेन परस्मैपदम्। दीध्यत्, वेव्यत्। **इति तान्ताः।** गुप्, गुब्। गुपौ, गुपः। गुब्भ्यामित्यादि। **इति पान्ताः।**

जक्षित्यादयः षट्-संज्ञासूत्रम्

पदच्छेदः - इति आदिर्येषां ते इत्यादयः। इतिशब्देन जक्ष्-परामर्शः जक्ष् प्रथमान्तम्, इत्यादयः प्रथमान्तम्, षट् प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः - ''उभे अभ्यस्तम्'' इति सूत्रात् अभ्यस्तम् इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - जक्ष् जागृ-दरिद्रा-शासु-चकासृ-दीधीङ्-वेवीङ् इत्येतेषां सप्तधातूनाम् अभ्यस्तसंज्ञा भवति।

व्याख्या - जआदिसप्तधातवः अभ्यस्तसंज्ञकाः भवन्ति। एतेषां सप्तधातूनां परिगणनं निम्नकारिकायां कृतं विद्यते-

जक्षि-जागृ-दरिद्रा-शास्-दीधीङ्-वेवीङ्-चकास्तथा।
अभ्यस्तसंज्ञा विज्ञेया धातवो मुनिभाषिताः।।

अत्र सर्वनामस्थानविभक्तिषु नुमागमः प्राप्ते परञ्चाभ्यस्तसंज्ञात्वात् ''नाभ्यस्ताच्छतुः'' इति सूत्रेण नुमागमस्य निषेधे, अतः ददत्वत् रूपाणि भविष्यन्ति।

रूपलेखनप्रकारः - **जक्षत्-जक्षद्** - शतृप्रत्ययान्तस्य जक्षत्, शब्दस्य ''जक्षित्यादयः षट्'' इति सूत्रेण अभ्यस्तसंज्ञायां, प्रातिपदिकात् सौ, नुम्प्राप्ते परञ्च ''नाभ्यस्ताच्छतुः'' इति सूत्रेण निषेधे, सुलोपे, जश्त्वे, विकल्पेन चर्त्वे, ''जक्षत्-जक्षद्'' इति सिद्धम्।

व्याख्या - दीधीवेव्योर्ङित्वेऽपि छान्दसात्वाद्व्यत्ययेन परस्मैपदम्।

दीध्यत्, वेव्यत् - दीधीङ् तथा वेवीङ् धातवः वेदे प्रयुक्ताः भवन्ति। ङितत्वात् ''अनुदात्तङित आत्मनेपदम्'' इति सूत्रेण धातवः आत्मनेपदे भवितव्याः परञ्च ''व्यत्ययो बहुलम्'' इति सूत्रेण व्यत्ययत्वात् परस्मैपदत्वात् लटः स्थाने शतृप्रत्ययत्वात् दीध्यत्, वेव्यत् रूपाणि।

४२९. त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ३/२/६०

त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद् दृशेर्धातोः कञ् स्यात्, चात् क्विन्।

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च- विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - त्यदादिषु, दृशः, अनालोचने, कञ् च। त्यद् आदिर्येषां ते त्यदादयः, तेषु त्यदादिषु, बहुव्रीहिः। आलोचनं ज्ञानम्, न आलोचनम् अनालोचनं, तस्मिन् अनालोचने।

अनुवृत्तिः - "स्पृशोऽनुदके क्विन्" इति सूत्रात् क्विन् इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - त्यदादिषु उपपदेषु, ज्ञानभिन्नार्थस्य वाचकाद् दृश्धातोः कञ्प्रत्ययः तथा च चकारेण क्विन्प्रत्ययोऽपि स्यात्।

४३०. आ सर्वनाम्नः ६/३/९१।।

सर्वनाम्नः आकारोऽन्तादेशः स्याद् दृग्दृश्वतुषु।

कुत्वस्यासिद्धत्वात् '**व्रश्च-**' (**सू. २९४**) इति षः। तस्य जश्त्वेन डः। तस्य कुत्वेन गः। तस्य चर्त्वेन पक्षे कः। तादृक्, तादृग्। तादृशौ। तादृशः। 'षत्वापवादत्वात् कुत्वेन खकारः' इति कैयटहरदत्तादिमते तु चर्त्वाभावपक्षे ख एव श्रूयते, न तु गः, जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात्। '**दिगादिभ्यो यत्**' (**सू. १४२९**) इति निर्देशान्नासिद्धत्वमिति वा बोध्यम्। '**व्रश्च-**' (**सू. २९४**) इति षत्वम्, जश्त्वचर्त्वे विट्, विड्। विशौ। विशः। विशम्।

आ सर्वनाम्नः - विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - आ लुप्तप्रथमाङ्कं पदं, सर्वनाम्नः पञ्चम्यन्तम्।

अनुवृत्तिः - दृग्दृशवतुषु इति सूत्रस्यानुवृत्तिः स्वीक्रियते।

सूत्रार्थः - सर्वनाम्नः स्थाने आकार-अन्तादेशो भवति दृक्-दृश् वतु च परे। आकारान्तादेशः "अलोऽन्त्यस्य" इति सूत्रेणान्त्यवर्णस्य स्थाने भवति।

व्याख्या - कुत्वस्यासिद्धत्वात् "व्रश्च" इति षः। तस्य जश्त्वेन डः। तस्य कुत्वेन गः। तस्य चर्त्वेन पक्षे कः। तादृक्-तादृग्। "क्विन्प्रत्ययस्य कुः" ८/२/६२ इति सूत्रस्य परत्रिपादीकारणात् "व्रश्चभ्रस्ज." ८/२/३६ इति सूत्रं प्रति "पूर्वत्रासिद्धम्" इति सूत्रेण असिद्धं वर्तते, अतः कुत्वस्यासिद्धत्वात् षकारादेशे जश्त्वे, कुत्वे, चर्त्वे च।

रूपलेखनप्रकारः - तादृक्-तादृग्

तद् उपपदपूर्वात् दृश्धातोः "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च" इति सूत्रेण क्विनि, सर्वापहारिलोपे, उपपदसमासे, प्रातिपदिकसंज्ञायाम्, सुपोलुकि, "तद्+दृश्" इत्यवस्थायाम्, "आ सर्वनाम्नः" इति सूत्रेण दस्यात्वे, सवर्णदीर्घे तादृश् शब्दात् सुप्रत्यये, सुलोपे, कुत्वस्य असिद्धत्वात् "व्रश्चभ्रस्ज." इत्यादिना शस्य षकारे, जश्त्वेडकारे, "क्विन्प्रत्ययस्य कुः" इत्यनेन कुत्वे गकारे, विकल्पेन चर्त्वे, "तादृक्-तादृग्" इति सिद्धम्।

व्याख्या - षत्वापवादत्वात् कुत्वेन खकारः इति कैयटहरदत्तादिमते तु चर्त्वाभावपक्षे ख एव श्रूयते, न तु गः, जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात्।

कैयटहरदत्तादिमते "त्यदादिषु......." इत्यादि सूत्रमपवादोऽस्ति। अतः षत्वं प्रबाध्य शस्य स्थानेऽघोषमहाप्राणप्रयत्नसाम्यात् कुत्वखकारो हि भवति। "व्रश्चभ्रस्ज......." इत्यादिना सूत्रेण षत्वं न। तथा चर्त्वेन ककारः। चर्त्वाभावपक्षे खकारो हि श्रूयते, न तु गकारः यतोहि जश्त्वं प्रति कुत्वासिद्धो भवति "दिगादिथ्यो यत्" इति निर्देशान्नासिद्धत्वमिति वा बोध्यम्। भट्टोजिदीक्षितानुसारन्तु तादृक्-तादृग् रूपाण्येव। तेषां मतानुसारं पाणिनेर्सूत्रं "दिगादिभ्यो यत्" सूत्रेऽस्मिन् दिग्प्रयोगो प्रमाणं स्वीक्रियते अतः तेषां मते कुत्वमसिद्धं न भवति।

विट्-विड् - "विश प्रवेशने" धातोः क्विपि, सर्वापहारिलोपे, विसश् इत्यस्य प्रातिपदिक संज्ञायाम् सुप्रत्यये, हल्ङ्यादिलोपे, "व्रश्चभ्रस्ज........" इत्यादिना सूत्रेण शस्य षकारे, जश्त्वे, विकल्पेन चर्त्वे, "विट्-विड्" इति सिद्धम्।

४३१ नशेर्वा ८/२/६३

नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात् पदान्ते।

नक्, नग्, नट्,। नशौ। नशः। नग्भ्याम्, नड्भ्यामित्यादि।

पदच्छेदः – नशेः षष्ठ्यन्तम्, वा अव्ययपदम्।

अनुवृत्तिः – ''क्विन्प्रत्ययस्य कुः'' इति सूत्रात् कुः तथा ''स्कोः संयोगाद्योरन्ते च'' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते। 'अलोऽन्त्यस्य' इति सूत्रात् अन्त्यस्य पदस्य प्राप्तिः।

सूत्रार्थः – नशेः विकल्पेन कवर्गः अन्तादेशो भवति पदस्यान्ते।

रूपलेखनप्रकारः – **नक्-नग्, नट्-नड्** –

नश्धातोः क्विपि, सर्वापहारिलोपे, प्रातिपदिकत्वात् सुप्रत्यये, हल्ङ्यादिलोपे, 'व्रश्चभ्रस्ज......'' इति सूत्रं प्रबाध्य ''नशेर्वा'' इति सूत्रेण विकल्पेन शस्य कुत्वेन घकारे, जश्त्वे, वैकल्पिकचर्त्वे, ''नक्-नग्'' इति। पक्षे-कुत्वाभावे तु ''व्रश्चभ्रस्ज....'' इत्यादिना सूत्रेण शस्य षत्वे, जश्त्वे, विकल्पेन चर्त्वे, ''नट्-नड्'' इति चत्वारि रूपाणि।

४३२ स्पृशोऽनुदके क्विन् ३/२/५८

अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् स्यात्।

घृतस्पृक्, घृतस्पृग्। घृतस्पृशौ, घृतस्पृशः। क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्यपि कुत्वम्। स्पृक्। षडगकाः प्राग्वत्। **इति शान्ताः।** '**ञिधृषा प्रागल्भ्ये**'। अस्मात् '**ऋत्विग्-**' (**सू७ ३७३**) आदिना क्विन्। द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते। कुत्वात् पूर्वं जश्त्वेन डः, गः, कः। धृष्णोतीति दधृक्, दधृग्। दधृषौ। दधृषः। दधृग्भ्यामित्यादि। रत्नानि मुष्णातीति रत्नमुट्, रत्नमुड्। रत्नमुषौ। रत्नमुषः। '**षड्भ्यो लुक्**' (**सू. २६९**)। षट्, षड्। षड्भिः। षड्भ्यः। षड्भ्यः। '**षट्चतुर्भ्यश्च**' (**सू. ३३८**) इति नुट्। '**अनाम्**' इति पर्युदासान्न ष्टुत्वनिषेधः। '**यरोऽनुनासिके-**' (**सू. ११६**) इति विकल्पं बाधित्वा '**प्रत्यये भाषायां नित्यम्**' (**वा. ५०१७**) इति वचनान्नित्यमनुनासिकः। षण्णाम्। षट्त्सुषट्सु। तदन्तविधिः। परमषट्। परमषण्णाम्। गोणत्वे तु प्रियषषः। प्रियषषाम्। रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात् '**ससजुषो रुः**' (**सू. १३२**) इति रुत्वम्।

पदच्छेदः – न उदकम् अनुदकं, तस्मिन् अनुदके। स्पृशः पञ्चम्यन्तम्, अनुदके सप्तम्यन्तम्, क्विन् प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः – ''सुपि स्थः'' इति सूत्रात् सुपि इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – उदकशब्दभिन्ने सुबन्ते उपपदे स्पृश् धातोः क्विन्प्रत्ययः स्यात्।

घृतस्पृक्-घृतस्पृग् –

''घृतं स्पृशति' इति विग्रहात् घृतशब्दोपपदात् स्पृश्धातोः ''स्पृशोऽनुदके क्विन्'' इति सूत्रेण क्विनि, सर्वापहारिलोपे, उपपदसमासे, घृतस्पृश् इत्यस्मात् सुप्रत्यये, हल्ङ्यादिलोपे ''व्रश्चभ्रस्ज........'' इत्यादिना सूत्रेण शस्य षत्वे, जश्त्वे, विकल्पेन चर्त्वे, ''घृतस्पृक्-घृतस्पृग्'' इति सिद्धम्।

व्याख्या – क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्यपि कुत्वम्। स्पृक्। षडगकाः प्राग्वत्।

''क्विन्प्रत्ययस्य कुः'' अस्य सूत्रस्य स्थाने ''क्विनः कुः'' इत्येतावतैवि क्विन्नन्तस्येति लब्धे प्रत्ययग्रहणं क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिलाभाय इत्युक्तं युज्शब्द निरूपणावसरे। षडगकाः षत्व-डत्व-गत्व-चर्त्वादिकार्याणि पूर्ववत्। अतः स्पृश्धातुत्वादपि स्पृक्-स्पृगादि रूपाणि भवन्ति।

(**ख**) 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये'। अस्मात् ''ऋत्विग्....''आदिना क्विन् द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते। कुत्वात् पूर्वं जश्त्वेन, डः गः, कः।

'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' इत्यस्मात् धृष्धातोः क्विनि, निपातनादेव द्वित्वे अन्तोदात्तत्वे चाभ्यासादिकार्ये, दधृष् इत्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सुप्रत्यये, हल्ङ्यादिलोपे, जश्त्वे, कुत्वे, विकल्पेनचर्त्वे, ''दधृक्-दधृग्'' इति सिद्धम्। रत्नमुट्-रत्नमुड्-रत्नानिमुष्णाति इत्यर्थे रत्नोपपदात् 'मुष स्तेय' धातोः क्विपि, उपपदसमासे, प्रातिपदिकसंज्ञायाम्,

सुपोलुकि, रत्नमुष्शब्दात् सुप्रत्यये, सुलोपे, जश्त्वे, विकल्पेन चर्त्वे, 'रत्नमुट्' इति सिद्धम्।
पक्षे-चर्त्वाभावे 'रत्नमुड्' इति।

रूपलेखनप्रकारः - षट्-षड्=षष्शब्दात् जसि, शसि च ''ष्णान्ता षट्'' इत्यनेन षट्संज्ञायाम्, ''षड्भ्यो लुकि'' इति सूत्रेण जश्शसोः लुकि, जश्त्वे, विकल्पेन चर्त्वे ''षट्-षड्'' इति सिद्धम्।

षण्णाम् - षष्शब्दात् आमि, षट्संज्ञायाम्, ''षट् चतुभ्यश्च'' इति सूत्रेण नुडागमे, ''षष्+नाम्'' इत्यवस्थायाम्, पदसंज्ञायाम् ''अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम्'' इति वार्तिकसहकारेण ''ष्टुना ष्टुः'' इति सूत्रेण नस्य ष्टुत्वे णकारे, ''षड्+णाम्'' इत्यवस्थायाम्, ''यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा'' इति सूत्रेण विकल्पेन प्राप्तणकारं प्रबाध्य ''प्रत्यये भाषायां नित्यम्'' इति वार्तिकेन डस्यानुनासिके, ''षण्णाम्'' इति सिद्धम्।

परमषट् - परमषण्णाम् - 'षड्भ्यो लुक्' 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति अङ्गस्याधिकारत्वात् कर्मधारयसमासे प्रधानार्थरूपत्वात् अत्रापि रूपाणि षष्शब्दवत्।

प्रियषषः। प्रियषषाम्। ''प्रियाः षट् यस्य'' इति विग्रहात् बहुव्रीहिसमासत्वात् षष्शब्दस्य गौणत्वात् तदन्तविधेः अभावात् रूपाणीमानि।

४३३ र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ८/२/७६

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात् पदान्ते।

पिपठीः। पिपठिषौ। पिपठिषः। पिपठीर्भ्याम्। '**वा शरि**' (**सू. १५१**) इति वा विसर्जनीयः।

र्वोरुपधाया दीर्घ इकः - विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - र् च व् च र्वौ-र्वौ, तयोः-र्वोः। र्वोः षष्ठ्यन्तम् उपधायाः षष्ठ्यन्तं, दीर्घः प्रथमान्तम्, इकः प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः - ''सिपि धातो रुर्वा'' इति सूत्रात् धातोः तथा च ''स्कोः संयोगाद्योरन्ते च'' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते। 'पदस्य' इति सूत्रस्याधिकारः।

सूत्रार्थः - रेफान्तस्य तथा च वकारान्तस्य धातोः उपधायाः इकः स्थाने दीर्घः स्यात् पदान्ते।

विशेषः - रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात् ''ससजुषो रुः इति रुत्वम्'' पिपठिष्शब्दे ''ससजुषो रुः'' ८/२/६६ इति सूत्रेण षस्य रुत्वप्राप्ते, परञ्च ''पूर्वत्रासिद्धम्'' इति सूत्रेण परत्रिपादीत्वात् ''आदेश प्रत्यययोः'' ८/३/५९ इति सूत्रेण षत्वासिद्धत्वात् ''ससजुषो रुः'' इति सूत्रेण रुत्वे इति।

रूपलेखनप्रकारः - पिपठीः ''पठितुमिच्छति'' इत्यर्थे 'पठ व्यक्तायां वाचि' धातोः ''धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा'' इति सूत्रेण सन् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, ''सन्यङो'' इति सूत्रेण द्वित्वेऽभ्यासादिकार्ये, ''आर्धधातुक्सयेड्वलादेः'' इत्यनेन इडागमेऽनुबन्धलोपे, ''आदेश प्रत्यययोः'' इति सूत्रेण षत्वे, पिपठिष धातोः ''सनाद्यन्ता धातवः'' इत्यनेन धातुसंज्ञायाम्, क्विपि, सर्वापाहारिलोपे, ''अतो लोपः'' इत्यनेन अलोपे, पिपठिष्शब्दात् प्रातिपदिकात् सुप्रत्यये, ''हल्ङ्याभ्यो'' इत्यादिना सूत्रेण सुलोपे, ''ससजुषो रुः'' इत्यनेन रुत्वेऽनुबन्धलोपे ''र्वोरुपधाया दीर्घ इकः'' इति सूत्रेणोपधादीर्घे, रकारस्य विसर्गे ''पिपठीः'' इति सिद्धम्।

४३४ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ८/३/५८

एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्।

ष्टुत्वेन पूर्वस्य षत्वम्। पिपठीषु, पिपठीःषु। '**प्रत्येकम्**' इतिव्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वं न। निंस्व। निंस्से। नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं व्याख्यानात्। तेनेह न-सुहिन्सु। पुंसु। अत एव न शर्ग्रहणेन गतार्थता। '**रात्सस्य**' (**सू. २८०**) इति सलोपे विसर्गः। चिकीः। चिकीर्षौ। चिकीर्षः। '**रोः सुपि**' (**सू. ३३९**) इति नियमात्र विसर्गः। चिकीर्षु। '**दमेर्डोस्**' (**उ.सू. २२७**)। डित्वसामर्थ्याट्टिलोपः। षत्वस्यासिद्धत्वाद् रुत्वविसर्गौ। दोः। दोषौ, दोषः। '**पद्दन्नो-**' (**सू. २२८**) इति वा दोषन्। दोष्णः। दोष्णा। दोषः। दोषा। '**विश प्रवेशने**'। सन्नन्तात् क्विप्।

कत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः। '**व्रश्च-**' (**सू. १९४**) इति षः। जश्त्वचर्त्वे। विविट्, विविड्। विविक्षौ। विविक्षः।

'**स्कोः-**' (**सू. ३८०**) इति कलोपः। तट्, तड्। तक्षौ। तक्षः। गोरट्, गोरड्। गोरक्षौ गोरक्षः। तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि तु '**स्कोः-**' (**सू. ३८०**) इति न प्रवर्तते, णिलोपस्य स्थानिवद्भावात्। '**पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्**' (**वा. ४३३**) इति त्विह नास्ति, '**तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु**' (**वा. ४४०**) इति निषेधात्। तस्मात् संयोगान्तलोप एव। तक् तग्। गोरक्, गोरग्। '**स्कोः-**' (**सू. ३८०**) इति कलोपं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः। पिपक्, पिपग्। एवं विवक्। दिधक्। **इति षान्ताः।**

'**पिस गतौ**'। सुष्ठु पेसतीति सुपीः। सुपिसौ। सुपिसः। सुपिसा। सुपीर्भ्याम्। सुपीःषु, सुपीष्षु। एवं सुतूः। '**तुस खण्डने**'। विद्वान्। विद्वांसौ। विद्वांसः। हे विद्वन्! विद्वांसम्। विद्वांसौ।

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि – विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः – नुम् च विसर्जनीयश्च, शर् च तेषामितरेतरद्वन्द्वो नुम्विसर्जनीयशरः, तेषां व्यवायो नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायः, तस्मिन् नुम्विसर्जनीयशर्व्यवाये।

अनुवृत्तिः – 'इण्कोः' इत्यधिकारः। "सहेः साडः सः" इति सूत्रात् सः तथा च "अपदान्तस्य मूर्धन्यः" इत्यतः मूर्धन्यः इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – 'नुम्-विसर्जनीय-शर्' इति एतेषु कस्यापि एकस्य व्यवधाने सति इण्कुभ्यां परस्य सकारस्य षकारः मूर्धन्यादेशः स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः – पिपठीष्षु-पिपठीःषु –

पिपठिष्शब्दात् प्रातिपदिकात् सुपि, षस्य रुत्वे "र्वोरुपधाया दीर्घ इकः" इति सूत्रेणोपधादीर्घे, "खरवसानयोर्विसर्जनीयः" इति सूत्रेण रेफस्य विसर्गे, "पिपठीः+सु" इत्यवस्थायाम्, "विसर्जनीयस्य सः" इति सूत्रेण विसर्गस्य स्थाने सकारप्राप्ते परञ्च तत् प्रबाध्य "वा शरि" इत्यनेन विकल्पेन विसर्गादेशे, "पिपठीस्+सु" "पिपठीः+सु" इत्यवस्थायाम्, "नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि" इति सूत्रेण सस्य षत्वे, "पिपठीस्+षु", "पिपठीः षु" इत्यवस्थायाम्, "नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि" इति सूत्रेण सस्य षत्वे, "पिपठीस्+षु" "पिपठीः+षु" इत्यावस्थायाम्, "ष्टुना ष्टुः" इति सूत्रेण ष्टुत्वेन पूर्वस्य षत्वे, "पिपठीष्षु-पिपठीः षु" इति सिद्धम्।

व्याख्या – 'प्रत्येकम्' इति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वं न। निंस्स्वा निंस्से।

"नुम्विजसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि" इति सूत्रेण नुम् अथवा विसर्जनीयः अथवा शर्प्रत्याहारस्थवर्णस्य एकस्यैव व्यवधानं भवितव्यं तदैव मूर्धन्यादेशः भवति। यदि अनेकस्य व्यवधानं चेत् षत्वं न भवति। यथा – निंस्स्व। इत्यत्र एकाधिकव्यवधानात् षत्वं न।

= नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं व्याख्यानात्। तेनेह न-सुहिन्सु। पुंसु।

'नुम्विजसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' सूत्रेऽस्मिन् नुम्ग्रहणं नुमस्थानिक-अनुस्वारस्य उपलक्षणमस्ति अतः "सुहिन्सु, पुंसु" इत्यत्र नकार-मकारस्थानिकानुस्वारत्वात् मूर्धन्यादेशः नाभवत्।

अत एव न शरग्रहणेन गतार्थता। नुम्स्थानिकानुस्वारस्यग्रहणकारणात्। 'शरग्रहणात्' नुम्ग्रहणस्य न गतार्थता। नुम्ग्रहणं केवलम् अनुस्वारस्य उपलक्षणं भवति चेत् अयोगवाहानां (अनुस्वार-विसर्जनीय-जिह्वामूलीय-उपाध्मानीयानां) गणना शर्प्रत्याहारे स्वीकरणात् अनुस्वारस्थलेषु शर्ग्रहणेन षत्वकार्यं भवितुं शक्यते तर्हि सूत्रे नुम्ग्रहणं व्यर्थम्। अतः शर्ग्रहणेन नुम् इत्यस्य गतार्थता न।

रूपलेखनप्रकारः – चिकीः – "कर्तुमिच्छतीति चिकीर्षति" इत्यर्थे 'डुकृञ् करणे' धातोः क्विपि, सर्वापहारिलोपे, "अतो लोपः" इत्यनेन अलोपे, चिकीर्ष्शब्दात् प्रातिपदिकात् सौ, हल्ङ्यादिलोपे, षत्वस्य असिद्धत्वात् "रात्सस्य"

इति सूत्रसहकारेण ''संयोगान्तस्य लोपः'' इति सूत्रेण सलोपे, रेफस्य 'खरवसानयोविर्जसर्जनीयः'' इत्यनेन विसर्गे, ''चिकीः'' इति सिद्धम्।

''रोः सुपि'' इति नियमान्न विसर्गः।

चिकीर्षु – चिकीर्ष्शब्दात्प्रातिपदिकात् सुपि, अनुबन्धलोपे, ''चिकीर्+सु'' इत्यवस्थायाम् ''रोः सुपि'' इति सूत्रेण रुस्थानीयरेफस्य एव विसर्गकारणात् न विसर्गे, ''आदेश प्रत्यययोः'' इति सूत्रेण सस्य षत्वे, ''चिकीर्षु'' इति सिद्धम्। दमेर्डोस्, डित्वसामर्थ्याट्टिलोपः। षत्वस्यासिद्धत्वकारणात् रुत्वविसर्गौः।

दोः – दोष्शब्दात् प्रातिपदिकात्, सुप्रत्यये, हल्ङ्यादिलोपे, ''ससजुषो रुः'' इति सूत्रेण षत्वस्यासिद्धत्वकारणात् सस्य रुत्वे, रेफस्य विसर्गे ''दोः'' इति सिद्धम्।

विविट्-विविड- ''विश प्रवेशने'' इत्यस्माद्धातोः सन्प्रत्यये, द्वित्वादिकार्ये, विविक्ष्प्रातिपदिकात् सौ, हल्ङ्यादिलोपे ''स्कोः संयोगाद्योरन्ते च'' इति सूत्रेण संयोगादिलोपे कर्तव्ये ''षढोः कः सि'' इति सूत्रेण कत्वस्य असिद्धत्वात् ''संयोगान्तस्य लोपः'' इति सूत्रेण षलोपे, निमित्तनाशे कत्वस्य निवृत्तौ 'विविश्' इत्यवस्थायाम्, ''व्रश्चभ्रस्ज.'' इत्यादिना सूत्रेण शस्य षकारे, ''जश्त्वे, विकल्पेन चर्त्वे, ''विविट्'' इति सिद्धम्। चर्त्वाभावे ''विविड्'' इति सिद्धम्।

तट्-तड् – 'तक्षति' इत्यर्थे तक्ष तनूकरणे इत्यस्माद्धातोः क्विपि, सर्वापहारिलोपे, तक्ष् इत्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाम्, सुप्रत्यये हल्ङ्यादिलोपे, ''स्कोः संयोगाद्योरन्ते च'' इत्यनेन ककारस्य लोपे, ''तष्'' इत्यवस्थायाम्, जश्त्वे, विकल्पेन चर्त्वे, 'तट्-तड्' इति निष्पन्नम्।

व्याख्या – तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि तु 'स्कोः.........' इति न प्रवर्तते, णिलोपस्य स्थानिवद्भावात्।

तक्षिरक्षिभ्यां इत्यत्र ''हेतुमति च'' इति सूत्रेण णिचि, अनुबन्ध लोपे, णिलोपस्य रक्षानिवद्भावत्वात् ''स्कोः संयोगाद्योरन्ते च'' इत्यनेन कलोपो न भवति, ''तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु इति वार्तिकनियमात् ''पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्'' इत्यनेन स्थानिवद्भावस्य निषेधो न, अतः संयोगान्तलोपे, जश्त्वे, चर्त्वे च।

रूपलेखनप्रकारः – **गोरट्-गोरड्** –

''गां रक्षति'' इत्यर्थे गो इत्युपपदात् रक्ष पालने धातोः क्विपि, उपपदसमासे प्रातिपदिकत्वात्, सुपो लुकि, गोरक्ष्, (गोरक्ष्) शब्दात् प्रातिपदिकात् सुप्रत्यये, सोर्हल्ङ्यादिलोपे, ''स्कोः संयोगाद्योरन्ते च'' इति सूत्रेण कलोपे, जश्त्वे, विकल्पेन चर्त्वे, ''गोरट्-गोरड्'' इति रूपम्। णिजन्तस्य रक्षेः 'गोरक्-गोरग्' इति रूपम्।

पिपक्-पिपग्

'पक्तुमिच्छति' इत्यर्थे डुपचष् पाके धातोः सनि, द्वित्वादिकार्ये पिपक्ष् (पिपक्ष्) इत्यस्य प्रातिपदिकत्वात् सौ, हल्ङ्यादिलोपे, ''स्कोः संयोगाद्योरन्ते च'' इत्यनेन कुत्वस्य असिद्धत्वात् ''संयोगान्तस्य लोपः'' इति सूत्रेण षलोपे, ''चोः कुः'' इति कुत्वे चकारे, जश्त्वे, गस्य विकल्पेन ककारे, ''पिपक्-पिपग्'' इति निष्पन्नम्।

सुपीः

'सुष्ठु पेसति' इत्यर्थे पिस गतौ धातोः क्विपि, सर्वापहारिलोपे, सुपिस् इत्यस्य प्रातिपदिकात् सुप्रत्यये, सोर्हल्ङ्यादिलोपे, सस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे, ''र्वोरुपधाया: दीर्घ इकः'' इति सूत्रेण उपधादीर्घे, रेफस्य विसर्गे, ''सुपीः'' इति सिद्धम्।

विद्वान् – 'विद् ज्ञाने' इत्यस्याद्धातोः लटि, लटः स्थाने शतृप्रत्यये, शपि, शपो लुकि, ''विदेः शतुर्वसुः'' इति सूत्रेण अतो वस्वादेशेऽनुबन्धलोपे, विद्वस् इत्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाम् सुप्रत्यये, ''उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः'' इत्यनेन नुमि, अनुबन्धलोपे, ''विद्वन्स्+सु'' इत्यवस्थायाम्, ''सान्त महतः संयोगस्य'' इति सूत्रेण दीर्घे, सोर्हल्ङ्यादिलोपे, संयोगान्तसस्य लोपे, 'विद्वान्' इति।

सकारान्त-विद्वस्शब्दस्य रूपाणि

	एकवचनं	**द्विवचनं**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांसः
द्वितीया	विद्वांसम्	विद्वांसौ	विदुषः
तृतीया	विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः
चतुर्थी	विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
पञ्चमी	विदुषः	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
षष्ठी	विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्
सप्तमी	विदुषि	विदुषोः	विद्वत्सु
सम्बोधनं	हे विद्वन्!	हे विद्वांसौ!	हे विद्वांसः!

४३५ वसोः सम्प्रसारणम् ६/४/१३१

वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात्। पूर्वरूपं षत्वम्। विदुषः। विदुषा। '**वसुस्रंसु-**' (**सू. ३३४**) इति दत्वम्। विद्वद्भ्यामित्यादि। सेदिवान्। सेदिवांसौ। सेदिवांसः। सेदिवांसम्। अन्तरङ्गोऽपीडागमः सम्प्रसारणविषये न प्रवर्तते, '**अकृतव्यूहाः-**' (**प. ५७**) इति परिभाषया। सेदुषः। सेदुषा। सेदिवद्भ्यामित्यादि। '**सान्तमहतः-**' (**सू. ३१७**) इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते, न तु धातोः, महच्छब्दसाहचर्यात्। सुष्ठु हिनस्तीति सुहिन्। सुहिंसौ। सुहिंसः। सुहिन्भ्याम् इत्यादि। सुहिन्त्सु, सुहिन्सु। ध्वत्, ध्वद्। ध्वसौ। ध्वसः। ध्वद्भ्याम्। एवं स्रत्।

वसोः सम्प्रसारणम्-विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - वसोः षष्ठ्यन्तम्, सम्प्रसारणं प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः - 'भस्य' तथा च "अङ्गस्य" सूत्रयोरधिकारः।

सूत्रार्थः - वसुप्रत्ययान्तस्य भसञ्ज्ञकस्य अङ्गस्य स्थाने सम्प्रसारणं स्यात्।

रूपलेखनप्रकारः - **विदुषः** - विद्वस् शब्दात् शसि, अनुबन्धलोपे, भसंज्ञायाम्, "विद्+वस्+अस्" इत्यवस्थायाम्, "वसोः सम्प्रसारणम्" इति सूत्रेण वकारस्य स्थाने सम्प्रसारणे उकारे, "विद् उ अस्+अस्" इत्यवस्थायाम्, "सम्प्रसारणाच्च" इत्यनेन पूर्वरूपमेकादेशे, "विदुस्+अस्" इत्यवस्थायाम्, "आदेश प्रत्यययोः" इति सूत्रेण षत्वे, रुत्वे विसर्गे च "विदुषः" इति निष्पन्नम्।

विद्वद्भ्याम्

विद्वस्शब्दात् प्रातिपदिकात् भ्यामि, "स्वादिष्वसर्वनामस्थाने" इति सूत्रेण पदसंज्ञायाम्, "वसुस्रसुध्वंसनडुहां दः" इति सूत्रेण सकारस्य स्थाने दकारे, "विद्वद्भ्याम्" इति सिद्धम्।

सेदिवान् - 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' इत्यस्माद्धातोः षस्य सत्वे, लिटि, "भाषायां सदवसश्रुवः" इत्यनेन लिटः क्वस्वादेशेऽनुबन्धलोपे, द्वित्वादिकार्ये, सेदिवस्प्रातिपदिकात् सुप्रत्यये, नुमि, "सेदिवन्स्+सु" इत्यवस्थायाम्, "सान्त महतः संयोगस्य" इति सूत्रेण दीर्घे, हल्ङ्यादिलोपे, "संयोगान्तस्य लोपः" इति सस्य लोपे, संयोगान्तलोपस्य असिद्धत्वात् न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति नलोपो न, "सेदिवान्' इति रूपम्।

विशेषः - अन्तरङ्गोऽपीडागमः सम्प्रसारणविषये न प्रवर्तते, 'अकृतव्यूहाः' इति परिभाषया। सेदुषः।

"सेद्+वस्+अस्" इत्यवस्थायाम् इडागमस्य अन्तरङ्गत्वादपि बहिरङ्गसम्प्रसारणात् प्राक् इडागमस्य प्रवृतिः कथन्नेति? तदित्थं यत् "अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः" इति परिभाषया निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न भवति अर्थात् इडागमस्य निमित्तं वकारोऽस्ति, वकारस्तु सम्प्रसारणात् विनष्टं भवति, अतः अन्तरङ्गत्वात् प्राप्तावपि इडागमस्य न प्रवृत्तिः।

सेदुषः = 'सेद्वस्' इत्यत्र शसि, ''अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः'' इति परिभाषया अन्तरङ्ग-इडागमस्य अप्रवृत्तौ, भसंज्ञायाम्, ''वसोः सम्प्रसारणम्'' इति सूत्रेण वस्य सम्प्रसारणे उकारे, ''सेद् उ अस् + अस्'' इत्यवस्थायाम्, ''सम्प्रसारणाच्च'' इति सूत्रेण पूर्वरूपमेकादेशे, ''सेदुस्+अस्'' इत्यवस्थायाम् ''आदेश प्रत्यययोः'' इत्यनेन सस्य षत्वे, ''सेदुषः'' इति निष्पन्नम्।

विशेषः - 'सान्त महतः संयोगस्य' इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते, न तु धातोः महच्छब्दसाहचर्यात्। ''सुहिन्स्+स्'' इत्यवस्थायां ''सान्तमहतः'' इत्यादिना सूत्रेण सान्तसंयोगस्य उपधाभूत-इकारस्य स्थाने दीर्घः कथं न भवति तस्य समाधानमेतत् यत् ''सान्त महतः'' इत्यादि सूत्रे सान्तसंयोगः प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते, न तु धातोः। ''सुहिन्स्'' इत्यत्र सान्तसंयोगस्तु विद्यते परञ्च धातोः वर्तते अतः दीर्घस्तु न।

सुहिन् - 'सुष्ठु हिनस्ति' इत्यर्थे सुपूर्वकात् हिसि हिंसायाम् धातोः ''इदितो नुम्धातोः'' इत्यनेन नुमि, क्विपि, नस्यानुस्वारे, सुहिन्स् इत्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाम्, सौ, हल्ङ्यादिलोपे, संयोगान्तस्य लोपे, संयोगान्तलोपस्य असिद्धत्वात् ''न लोपः-'' इत्यादिना सूत्रेण नलोपो न, ''सुहिन्'' इति निष्पन्नम्।

ध्वत्-ध्वद् - 'ध्वंसु अवस्रंसने' धातोः क्विपि, अनुस्वारस्य असिद्धत्वात् ''अनिदितां-'' इत्यादिना सूत्रेण नलोपे, ध्वस् इत्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाम्, सौ, हल्ङ्यादिलोपे, ''वसुस्रंसुध्वंस्वडुहां दः'' इति सस्य दकारे, विकल्पेन चर्त्वे तकारे, ''ध्वत्-ध्वद्'' इति सिद्धम्।

४३६ पुंसोऽसुङ् ७/१/८९

सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात्। असुङः उकार उच्चारणार्थः। 'बहुपुंसी' इत्यत्र '**उगितश्च**' (**सू. ४५५**) इति ङीबर्थं कृतेन '**पुञो डुंसुन्**' इति प्रत्ययस्योगित्त्वेनैव नुम्सिद्धेः। पुमान्। हे पुमन्! पुमांसौ। पुमांसः। पुंसः। पुंसा। पुम्भ्याम्। पुम्भिः इत्यादि। पुंसि। पुंसु। '**ऋदुशन-**' (**सू. २७६**) इत्यनङ्। उशना, उशनसौ। उशनसः।

'**अस्य सम्बुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः**' (**वा. ५०३७**)। हे उशनन्!, हे उशन!, हे उशनः! उशनोभ्यामित्यादि। अनेहा। अनेहसौ। अनेहसः। हे अनेहः! अनेहोभ्यामित्यादि। वेधाः। वेधसौ। वेधसः। हे वेधः! वेधोभ्यामित्यादि। अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः। सुष्ठु वस्ते सुवः। सुवसौ। सुवसः। पिण्डं ग्रसते पिण्डग्रः, पिण्डग्लः। 'ग्रसु ग्लसु अदने'।

पुंसोऽसुङ्-विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - पुंसः षष्ठ्यन्तम्, असुङ् प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः - ''इतोऽत् सर्वनामस्थाने'' इति सूत्रात् सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - सर्वनामस्थाने प्रयोक्तुम् इष्टे सति पुंसः असुङ् आदेशः भवति। ''ङिच्च'' इति सूत्रेण असुङ् आदेशः अन्त्यस्य भवति।

व्याख्या - असुङ् उकार उच्चारणार्थः। बहुपुंसी इत्यत्र ''उगितश्च'' इति ङीबर्थं कृतेन पूञो डुम्सुन् इति प्रत्ययस्यागित्त्वेनैव नुम्सिद्धेः।

असुङ् उकार उच्चारणार्थः। प्रयोजनस्य अभावात् असुङ् इत्यादेशे उकार इत् नास्ति, यतोहि बहवो पुंमासो यस्यां सा 'बहुपुंसी' इत्यत्र ''उगितश्च'' इति सूत्रेण उगित् इति स्वीकृत्य ङीप्रत्ययः भवति, इत्यपि न। पुंस्शब्दस्तु डुम्सुन्प्रत्ययत्वात् पूर्वमेव उगिदन्तं वर्तते।

रूपलेखनप्रकारः - **पुमान्** - पूञ् पवने धातोः डुम्सुन्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, डित्वात् टेर्लोपे, मस्यानुस्वारे, पुंस्शब्दात् प्रातिपदिकात् ''पुंसोऽसुङ्'' इति सूत्रेण सुविवक्षायां ''ङिच्च'' इति सूत्रसहकारेण असुङादेशे, ''पुम् + अस्'' इत्यवस्थायाम्, सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, नुमि, ''सान्त महतः संयोगस्य'' इत्यनेन दीर्घे, हल्ङ्यादिलोपे, संयोगान्तसस्य लोपे, ''पुमान्'' इति सिद्धम्।

सकारान्त-पुम्स्शब्दस्य रूपाणि

	एकवचनं	द्विवचनं	बहुवचनम्
प्रथमा	पुमान्	पुमांसौ	पुमांसः
द्वितीया	पुमांसम्	पुमांसौ	पुंसः
तृतीया	पुंसा	पुम्भ्याम्	पुम्भिः
चतुर्थी	पुंसे	पुम्भ्याम्	पुम्भ्यः
पञ्चमी	पुंसः	पुम्भ्याम्	पुम्भ्यः
षष्ठी	पुंसः	पुंसोः	पुंसाम्
सप्तमी	पुंसि	पुंसोः	पुंसु
सम्बोधन	हे पुमन्!	हे पुमांसौ!	हे पुमांसः!

रूपलेखनप्रकारः – उशना – 'वष्टिं कामयते' इत्यर्थे वशकान्तौ धातोः कनसिप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, सम्प्रसारणे, पूर्वरूपे, उशनस्प्रातिपदिकात् सौ, ''ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च'' इति सूत्रेण सस्य अनङादेशेऽनुबन्धलोपे, ''उशन+अन्+स्'' इत्यवस्थायाम्, ''सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ'' इति सूत्रेण उपधादीर्घे, हल्ङ्यादिलोपे, ''न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य'' इति नलोपे, ''उशना'' इति पूर्णम्।

वार्तिकः – 'अस्य सम्बुद्धौ वाडनङ् नलोपश्च वा वाच्यः'

वार्तिकार्थः – सम्बुद्धौ परतः उशनस्शब्दस्य सकारस्य स्थाने विकल्पेन अनङ् इत्यादेशः तथा च नकारस्यापि विकल्पेन लोपो भवति।

हे उशनन्! हे उशन! हे उशनः!

उशनस्शब्दात् सम्बोधनस्यैकवचने सौ, ''एकवचनं सम्बुद्धिः'' इति सूत्रेण सम्बुद्धिसंज्ञायाम्, ''अस्य सम्बुद्धौ वाडनङ् नलोपश्च वा वाच्यः'' इति वार्तिकेन विकल्पेन सस्य स्थाने अनङि, तथा च विकल्पेन नस्य लोपे, पररूपे, हल्ङ्यादिलोपे, ''हे उशनन्–हे उशन'' इति सिद्धम्। अनङ् अभावे सस्य रुत्वे विसर्गे च 'हे उशनः' इति रूपम्।

रूपलेखनप्रकारः – अनेहा – 'न हन्यते' इत्यर्थे नञ् उपपदात् हन हिंसागत्योः धातोः असिप्रत्यये, हन्स्थाने एहादेशे, उपपद समासे, नलोपे, ''तस्मान्नुऽचि'' इति सूत्रेण नुडागमेऽनुबन्धलोपे, अनेहस्प्रातिपदिकात् सुप्रत्यये, ''ऋदुशनसपुरुदंसोऽनेहसाञ्च'' इति सूत्रेण अनङादेशेऽनुबन्धलोपे, उपधादीर्घे, हल्ङ्यादिलोपे, नलोपे, ''अनेहा'' इति सिद्धम्।

वेधाः – 'विदधाति' इत्यर्थे विपूर्वकात् डुधाञ् धारणपोषणयोः धातोः असुन्प्रत्यये, वेधादेशे च, वेधस्प्रातिपदिकात् सुप्रत्यये, ''अत्वसन्तस्य चाधातोः'' इत्यनेनोपधादीर्घे, हल्ङ्यादिलोपे, सस्य रुत्वे विसर्गे च ''वेधाः'' इति निष्पन्नम्।

विशेषः – अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः। 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' सूत्रेऽस्मिन् अधातोः उक्तत्वात् वस्धातोः क्विप्प्रत्ययत्वात् क्विब्विड्विजन्ता धातुत्वं न जहति इति नियमात् धातुत्वकारणात् न दीर्घादेशः।

सुवः – ''सुष्ठु वस्ते'' इत्यर्थे वस आच्छादने धातोः क्विपि, सर्वापहारिलोपे, सुवस् प्रातिपदिकात् सुप्रत्यये, हल्ङ्यादिलोपे, सस्य रुत्वे विसर्गे च 'सुवः' इति सिद्धम्।

४३७ अदस औ सुलोपश्च ७/२/१०७

अदस औकारोऽन्तादेशः स्यात् सौ परे सुलोपश्च। '**तदोः सः सौ**–' (**सू. ३८१**) इति दस्य सः। असौ।

'**औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च**' (**वा. ४४८२**)। प्रतिषेधसंनियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते। असकौ, असुकः। त्यदाद्यत्वं, पररूपम्, वृद्धिः। '**अदसोऽसेः**–' (**सू. ४१९**) इति मत्वोत्वे। अमू। '**जसः**

शी' (सू. २१४)। 'आद्गुणः' (सू. ६९)।

अदस औ सुलोपश्च-विधिसूत्रम्।

पदच्छेदः - सोर्लोपः सुलोपः, षष्ठीतत्पुरुषः। अदसः षष्ठ्यन्तम् औ लुप्तप्रथमाङ्कं पदम्, सुलोपः प्रथमान्तम्, चाव्ययपदम्।

अनुवृत्तिः - "तदोः सः सावनन्त्ययोः" इति सूत्रात् सौ इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः - सुविभक्तिपरतः अदसः अन्त्यस्य सकारस्य स्थाने औकारादेशः तथा च सुलोपो भवति।

असौ - अदस्शब्दात् प्रातिपदिकात् सुप्रत्यये, "त्यदादीनामः" इति सूत्रं प्रबाध्य, "अदस औ सुलोपश्च" इति सूत्रेण सकारस्य औकारादेशे, सुलोपे च, "तदोः सः सावनन्त्ययोः" इति सूत्रेण दस्य सकारे, "वृद्धिरेचि" इति सूत्रेण वृद्धौ, "असौ" इति सिद्धम्।

वार्तिकः = 'औत्त्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च'

वार्तिकार्थः - अकच्सहितं-अदस्शब्दस्य स्थाने औत्त्वस्य विकल्पेन प्रतिषेधे तथा च सकारपरे अकारस्य स्थाने उकारादेशः स्यात्।

प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टमुत्त्वं तदभावे न प्रवर्तते। उकारादेशः औत्वनिषेधेन सह प्रवर्तते यतोहि उभयोः युगपत्विधानं विद्यते। यस्मिन् पक्षे औत्त्वं भवति, तस्मिन् पक्षे उत्त्वमपि भवति अन्यथा न भवति। "सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः" इति परिभाषया यस्य युगपत् विधानं तेषां युगपत् प्रवृत्तिः, युगपत् निवृत्तिश्च भवति।

असकौ - असुकः - अदस्शब्दात् "अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः" इति सूत्रेण अकच्प्रत्यये, अदकस्शब्दात् सुप्रत्यये, "अदस औ सुलोपश्च" इति सूत्रस्य "औत्त्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च" इति वार्तिकेन विकल्पेन निषेधे, "तदोः सः सावनन्त्ययोः" इति सूत्रेण दस्य सकारे तथा चाकारस्य उत्वे, "असुकद्+स्" इत्यवस्थायां अत्वे, पररूपे, सस्य रुत्वे विसर्गे च "असुकः" इति रूपम्। वार्तिकविकल्पे "अदकस्+स्' इत्यवस्थायाम्, "अदस औ सुलोपश्च" इति सस्य औत्वे सुलोपे च "अदक+औ" इतिजाते, "तदोः सः" इत्यादिना सूत्रेण दस्य सकारे, वृद्धौ, "असकौ" इति सिद्धम्।

हलन्त पुल्लिङ्ग प्रकरणस्य प्रश्नाः

(क) वस्तुनिष्ठप्रश्नाः-

१. **लिह् धातोः कः प्रत्ययः भवति-**

(अ) क्विन् (ब) क्विप् (स) विट् (द) विच्

२. **'लिट्त्सु' इत्यत्र कस्य आगमो भवति-**

(अ) टुक् (ब) नुट् (स) धुट् (द) कुक्

३. **दुह् शब्दस्य प्रथमैकवचने रूपं किम्-**

(अ) दुहम् (ब) दुहा (स) दुहे (द) धुक्

४. **विद्वस् शब्दस्य द्वितीयाबहुवचने रूपं किम्-**

(अ) विदुषः (ब) विद्वांसः (स) विद्वान् (द) विद्वांसम्

५. **चतुर्शब्दो नित्यं--------- वचनान्तः?**

(अ) एकवचनान्तः (ब) द्विवचनान्तः

(स) बहुवचनान्तः (द) चतुर्वचनान्तः

(ख) अति लघुत्तरात्मकः-

६. किन्नाम् सम्प्रसारणम्?

७. "सावनडुहः" इति सूत्रस्य किं कार्यम्?

८. 'अनड्वान्' इत्यत्र विभक्तिः का?

९. षट्संज्ञा केषां शब्दानां विद्यते?

१०. 'बहुलम्' इत्यस्य केऽर्थाः भवन्ति?

११. पथिनशब्दे इकारस्य स्थाने अकारः केन सूत्रेण भवति?

१२. 'राज्ञः' इत्यत्र 'ज्ञः' कयोः वर्णयोः मेलनम्?

१३. 'अहम्–त्वम्' इत्यत्र विभक्तिः का?

१४. जक्षित्यादयः कति भवन्ति?

१५. त्यदादिशब्दाः के वर्तन्ते?

लघुत्तरात्मकप्रश्नाः

१६. 'अनड्वान् –हे अनड्वन्' इत्यत्र कौ आगमौ भवतः?

१७. ''दिव औत्'' इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्?

१८. सर्वनामशब्देषु सम्बोधनं कथन्न भवति?

१९. राजन्–पथिन् शब्दयोः रूपाणि लिखत।

२०. क्विन्प्रत्ययस्य सर्वापहारिलोपः कथं भवति?

२१. 'पूर्वत्राऽसिद्धम्' इति सूत्रे सपादसप्ताध्यायी–त्रैपादिकसूत्रेषु को भेदः भवति?

२२. इदम्–अदस् शब्दयोः कानि रूपणि भवन्ति?

२३. 'अचः–चौ' सूत्रद्वयस्य कार्यं किम्?

२४. 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' सूत्रस्य कार्यं किम्?

२५. ''र्वोरुपधाया दीर्घ इकः'' इति सूत्रस्यार्थोदाहरणं लिखत।

२६. अस्मद् युष्मदशब्दयोः रूपाणि लेखनीयानि।

निबन्धात्मकप्रश्नाः–

२७. सिद्धिद्वयं करणीयम्–
धुट्त्सु, विश्वौहः, सुद्युभ्याम्, कः

२८. सिद्धिद्वयं कर्तव्यम्–
अयम्, राज्ञः, वृत्रघ्नः, मघोनः

२९. सिद्धित्रयं साधनीयम्–
पन्थाः, ऋत्विक्, सुयुक्, स्यः, वयम्, युष्माकम्।

३०. सिद्धिचतुष्ट्यं ससूत्रं विवेचनीयम्–
सुपदः, प्राङ्, उदीचः, महान्, तादृक्, घृतस्पृक्, असौ, अमी।